

891 59vif

ԲԱԳԻՆ

Pakine

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ • ԱՐՈՒԵՍ • ԻՄԱՑԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

digitised by A.R.A.R.®

Վարիչ խմբագիր՝
Յակոբ Պալեան

Օգնական խմբագիր
Սոնիա Քիչճեան

Չեառորում՝
Studio VICKEN - Paris

Էջադրում՝
Չարեհ Չեօրէքճեանի

Կողքի նկար՝
«Nocturnal Dialogue»
Վահրամ Գալթեանի©

Հասցէ՝
Պուրճ Համուտ,
«Շաղպոյեան» կեդրոն
Ք յարկ
e-mail :
pakin@numag.com
Հեռ. 00961-1-241072

Տպագրութիւն՝
Համապատասխան «Վահէ
Սէթեան» տպարանի

Ցրումի կեդրոն՝
Համապատասխան
Գրատարած,
Շաղպոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ
Հեռաձայն՝
(01)241263/4
Ֆաքս՝
(01)260329
Փոստարկի՝
80-1096 Պ. Համուտ
E-mail :
imphumaz@jmc.com.lb

Հրատարակութիւն
Համապատասխան
Կեդրոնական
Վարչութեան

ԲԱԳԻՆ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 2005
ԽԳ ՏԱՐԻ ԹԻԻ 3

Մարուշ Կրամեան
Չոնրակը ինձի հիրը 2
Կարմիր 7

Սոնիա-Սաեան
Անոր 10
Քաղաք 11

Յարութ Վարդանեան
Կրդարացում 14
Աշխարհ (ԱՅ) նացում 17

Լեոնարդո Ալիշան
Բանբերները 20

Կոկո, Ռապիա Մուշառաէի
Մրմունջներ՝ մտացող ժամանակի մը դիմաց 23
Բարլ, Միքեան Միլառեանի

Սաֆո Արեան
Իբրև արցունք Արեւի 29
Ոգեկոչում 32

Վիթ
Գորգս կը փռեն հողին 34
Հասցէն խնչորի կորիցին 37

Վարդան Մասրէոսեան
Անգրիս Ահարոնեանի եւ Միսոն Վրացեանի
նամակները Շահան Շահնուրին 38

Հուրի Քէնեաշեան
«Անի» Ամսացիր 42

Վարդան Մասրէոսեան
Վերադարձի Առասպելը 55

Յ. Պալեան
Հայաստան Հայասիրը
Հայոց եղեռնի ինքնապիտ օրագիրը 61

Պերճ Խաղեան
Հաղորդուի թմարոնով 68

Յ. Պալեան
Քարին շունչ փայտ հպումը
Կամ Չաւէն Խաղրչեանի բոշող քանդակները 72

Արունգի էջերու պատրաստութեան օժանդակած են
Studio VICKEN, Ալիժ Միլառեան եւ Միսոն Նազարեան
digitised by A.R.A.R. @

240-2005

21701-61

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ

Մառցակոյտի դէմ պայքարելու կը նմանի խօսիլ գրականութեան տարածման մասին: Բայց պիտի ըմբռնե՞նք որ ազգը կ'ընկղմի «Թիրանիք» նաւուն պէս, եթէ բախի անտարբերութեան: Ո՞վ էի ինչպէ՞ս պիտի բացատրէ այս վտանգի առկայութիւնը:

Գրականութիւնը փակ շրջանակի պրաղում կ'ըլլայ, եթէ չհասնի պանգուածին, եթէ ան ընդատաջ չերթայ անոր, կը կորսնցնէ իր ինքնութիւնը: Այս պոյգ մասնակցութիւնը երաշխիքն է գրականութեան տարածման: Այնի ազգային-քաղաքականութիւն:

Այս տարածումը սերտորէն կ'առընչուի ընթերցման սովորութեան վերականգնումին: Արգելակող ազդակներ կան, հեռատեսիլը, բազմացող պրօ-ժամանցները, նիւթապաշտութեան կիրքը: Համաշխարհայնացման բացասական հետեւանքով, փոքր է նուազ փոքր ժողովուրդները, յաջողութիւն է յառաջդիմութիւն կը համարեն ազգային մշակոյթի եւ գրականութեան անտեսումը եւ անունքէ հրաժարումը, կը ձգտին հոգեկան սնունդ գտնել մեծ համարուած մշակոյթներու մէջ: Այս անհատական տեղատուութիւնը կը դառնայ հաւաքական աղէտ, քանի որ կը բազմապատկուի: Մեր մօտ, գրականութիւնը կարծէք դարձած է սահմանափակ շրջանակի մը, *isolé* բջիջներու պրաղումը:

Այսօր սուր կերպով կը դրուի հարցը, ինչպէ՞ս երթայ դէպի ժողովուրդը, որպէսզի ան վերստին դառնայ ընթերցող: Պէտք է ներկայանայ եւ ներկայացնել: Միթէ՞ դժուար է ակումբներու, մշակոյթի տուններու, եկեղեցիներու ներքնայարկերու մէջ գրական երեկոյ կազմակերպել, մէկ ժամ տեւող ընթերցումներ կատարել: Եթէ տասը հոգի ներկայ ըլլան, յաղթանակ է, քանի որ մթնոլորտ կը ստեղծուի: Ի՞նչ կը պատահի այսօր: Փոխանակ վերականգնումի ճիգ ընելու, կը գործենք այնպէս որ կարծէք էջը փակուած է:

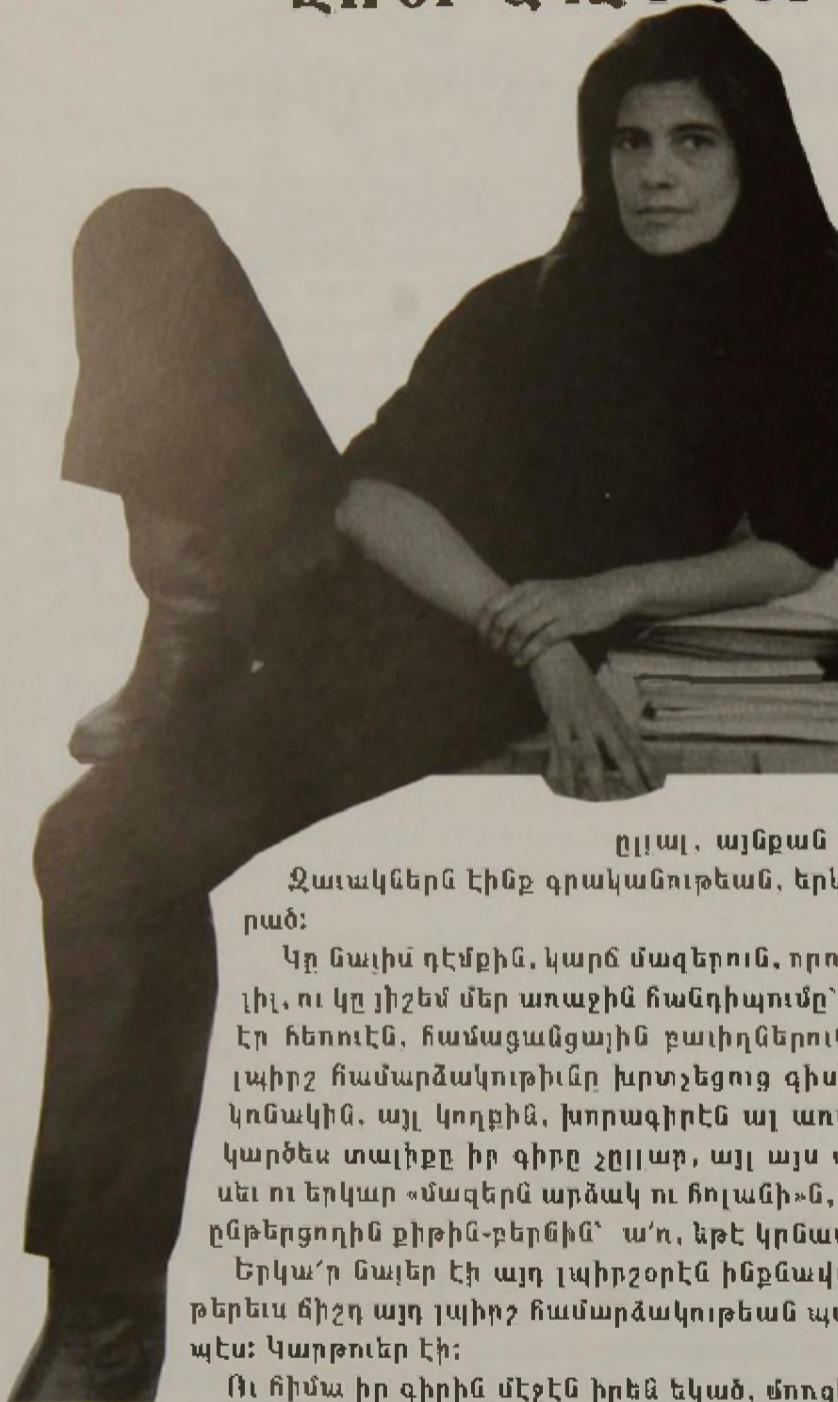
Ընթերցողի ներգրաման առաջադրանքով կը թեւակոխենք ԲԱԳԻՆի նոր տարապով հրատարակութեան երկրորդ տարին: Իւրաքանչիւր ընթերցող եթէ իր ներդրումը ունենայ, կը դադրինք անկում եւ տեղատուութիւն տնտեսել:

Գրականութիւնը ստեղծագործողի եւ ժամանակակիցներու ապրումներուն համատեղ վկայութիւնն է, որ կ'երաշխատորէ մեր անխարդախ գոյատեւումը: Կը փոխանցէ յեզու եւ անով եկող առհաւական արժէքներ: Հարկ է միասին խօսիլ եւ գործել:

ԲԱԳԻՆի այս համարին մէջ ստեղծագործական էջեր ստորագրած են Մարուշ Երամեան, Մոնիա Սանան, Յարութ Վարդանեան: Ընդեայը ներկայի կը վերածէ Լէոնարտօ Ալիշան: Միհրան Մինասեան, մեզի կը բերէ արար բանաստեղծ Ռալֆիտ Մուշառեհի Մրմունջները կոմիտասի մասին, Սազօ Արեան եւ Վիթ կը գտնուին բանաստեղծելու արահետին վրայ: Վարդան Մատթէոսեան գրական արխիւները կը պեղէ: Հուրի Քէհեայեան կը վերակենդանացնէ մօտաւոր անցեալի ԱՆԻ ամսագիրը եւ Վ. Մատթէոսեան կը վերլուծէ միջտ այժմէական Վերադարձի կարելի-անկարելի միտումը: Յ. Պալեան կ'անդրադառնայ ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՀԱՅՈՒԹԵՐԹ ինքնատիպ հրատարակութեան: Պ. Յապլեան կը շարունակէ հրաւեր ուղղել թատրոնով հաղորդուելու: Յ. Պալեան կը պրուցէ Զաւէն Խտըշեանի հետ, հասկնալու համար քանդակագործը:

Ընե՞նք կրկին որ ընթերցման աւարտին ինչո՞ւ չփորձուիլ գրել ԲԱԳԻՆի, հաստատելու համար երկիւստութիւն՝ գարգացման ճամբուն վրայ:

ՉՈՆԹԱԿԸ ԻՆՏԻ ՀԻՒՐ

- Նայէ՛. մէկի տեղ երկու
աշխատանք ունիս, ալ ի՞նչ
կը սպասես, ձգէ՛ գնա՛:

Իր ալ անգլերէնը իմիճիս
պէս կը կադար:

- Լեզուդ լաւ չէ:

- Հիմա դուն րսա՞ծս մտիկ
կ'ընես, թէ՞ լեզուս կը քննես.
անշո՛ւշտ լաւ չէ, տան մէջ
մի՛շտ մայրենի՛ն, գիտե՛ս:

Գիտես: Գիտեմ նաեւ, ոյ
իր մայրենին իմս չէ, բայց
նոյնքան տիրապետող է, եթէ
ոչ իրողապէս, բայց բարոյա-
կան պարտաւորութեամբ՝ ան-
պայման:

Կրնայինք մայր ու զաւակ
ըլլալ, այնքան էր տարբերութիւնը մեր միջեւ:

Ջաւակներն էինք գրականութեան, երկու տարբեր մայր-լեզուներէ սե-
րած:

Կը նալիս դէմքին, կարճ մազերուն, որոնց սեր սկսեր է արծաթով փայ-
լիլ, ու կը յիշեմ մեր առաջին հանդիպումը՝ երբ գիրքը ձեռքս առի (դրկուեր
էր հեռուէն, հանացանցային բաւիղներուն սէջ փնտռուած-գտնուած), իր
լպիրշ համարձակութիւնը խրտչեցուց գիս՝ նկա՛ր, այն ալ գիրքին ոչ թէ
կոնակին, այլ կողքին, խորագիրէն ալ առաջ, կարծես անունէն ալ առաջ.
Կարծես տալիքը իր գիրը շըլլար, այլ այս պիրկ ու բարակ մարմինը, սեփ-
սեւ ու երկար «մազերն արձակ ու հոլանի»-ն, որպէս մարտահրաւէր նետուած
ընթերցողին քիթին-բերնին՝ ա՛ն, եթէ կրնաս. . .

Երկա՛ր նալեր էի այդ լպիրշօրէն ինքնավստահ լուսանկարին. հմայիչ էր,
թերեւս ճիշդ այդ լպիրշ համարձակութեան պատճառով: Հմայիչ էր արմատա-
պէս: Կարթուեր էի:

Ու հիմա իր գիրին մէջէն իրեն եկած, սոոցեր էի լպիրշութիւնը. մնացեր էր
ինքնավստահութիւնը, եւ անոր ետին՝ ինքզինք ըլլալու խորունկ հաճոյքը. որ
կ'ապրէր իր իրաքանչիւր բառին ետեւ, խայտանքով:

- Մտիկ որէ՛ ըսածս, ձգէ՛ ամէն բան ու հեռացիր, թէ ոչ կը մեռնիս. յետոյ չըսես՝ գիս
սպանեցին. ոչ որ պատասխանատու է գիրիդ. քեզմէ գատ:

- Գիրին-դիրին կը խօսիս, - րսի համոզուած, որ աւելի քան ճիշդ էր ըսածը. համոզ-
ուած, որ ա՛յդ է միակ ճամբան ապրելուս. ա՛յդ է գոր կ'ուզեմ ընել, բայց. . . կը վախ-
նամ:

- Անշո՛ւշտ պիտի վախճաս. միս-միճակ պիտի մնաս ու տառապիս տաքուկ գիրկի մը կարօտով:

Կը հեզճե՞ր:

- Սէր պիտի ցանկաս, մազերդ փետես կորսնցուցած բոլոր սէրերդ յիշելով:

Այո՛, կը հեզճե՞ր:

- Եւ որովայնդ ճանկոտուի պիտի սաղմի մը կարօտէն, կուրծքերդ կոտտան շեղտձ գաւակներուդ կաթին ծանրութեամբ:

Հաստատապէս կը հեզճե՞ր:

Յետոյ լոնց եւ բրտօրէն նայեցաւ, սպասումով:

- Ձերը մայրիշխանութիւն է,- ըսի,- ուժը ձերն է:

- Պարապ բան . . . ,- ըսաւ եւ շարունակեց լոնջ:

Ինչո՞ւ մտեր էի այս գրոյցին մէջ. ի՞նչ կ'ուզէի. տուն-տեղ ունիմ, գաւակներ, հրատարակուած եւ հրատարակելի գիրքեր: Քերթողութիւնը երակներս կը ճանկոտէ, արձակը ամենէն քաղցր սղծաւանջները կու տայ երկար գիշերներուս: Ի՞նչ կ'ուզեմ աւելի:

Բայց ո՛չ ուզելու հարց է, ոչ աւելի: Խորունկ դժգոհութիւն մըն է, որ շատ յաճախ անսպասելի հեղեղի պէս կը ծածկէ բոլոր գիւղերն ու գաւառները երկրիս, գրուածներն ու գրուելիքները հաւասարապէս:

Այդ ժամանակներուն է, որ ձեռք կ'առնեմ մեծ պարուկներէ կազմուած ցուպս եւ ճամբայ կ'իյնամ: Գէպի ո՞ր: Կսրեւոր չէ:

- Տեսա՞ր, ըսածիս հասար, թէ եւ դանդաղ ես, շատ շատ դանդաղ . . . պիտի երթաս դռներ թակելու եւ չպատասխանուելու (դրախտ չէ հոս, գիտե՛ս), հարցումներ պիտի հարցնես եւ մարդիկ խենթ պիտի կարծեն քեզ. նոյնիսկ յեզուն երբեմն պիտի դաւաճանէ քեզի . . .

Գոնս կը թակէին.

- Կընա՞մ բանալ,- ջնդմիջեցի զինք:

- Ո՛չ,- ըսաւ բրտօրէն,- գիտես ո՛վ է՝ Վահէն. պիտի գայ եւ նորէն իր խօսքով ցրուէ քեզ: Ո՛չ, ինչպէս քեզ, երբեմն ալ դուն գիրենք դրան միւս կողմը ձգելու ես: Ո՞ր էինք . .

Ո՞ր էինք. ի՞նքն է այս հարցումը հարցնողը, ինք. Սիւզընը: Կրկին նայեցայ դէմքին. աչքերը յոգնած էին, ու անոնց տակ տոսրակները աղղէն տարիքը կը մատնէին: Վերջերս երբ ախտաճանաչուեր էր հիւանդութիւնը, գրիչը մատնե-րուն մէջ սիկարէթի պէս բռնելու սովորութիւն մը սկսեք էր:

- Կ'ըսէիր՝ յեզուն իսկ պիտի...

- Այո՛, դաւաճանէ: Այդ իսկ կընաս յքել, եւ մես-մերկ կենալ հայելիին սողչել:

- Հայելի՞ին:

- Կեանքի՛ն:

Ինք փորձեր էր ատիկա, ոչ թէ մէկ, այլ քանի քանի անգամներ. սկիզբը Չի-նսուտանն էր, յետոյ՝ հիւանդութիւնը, յետոյ սիտան, նոյնիսկ յուսանկարչու-թիւնը:

- Նաեւ՝ կիները:

Ծանորդին ինչպէս ալ կը հետեւի մտածումներու: Ես ալ կընամ ատիկա ընել. Փոլէն սարված:

- Ծիշդ նոյն ձեռով է, որ ճանչցեր եմ մտածումի յետադարձ ուղին. բայց ես աւելի փոքր էի երբ կարդացի «The murders in the rue Morgue»: Բարդ է, շատ

բարդ է. կ'ըսենք՝ ոչ իսկ մեկ այր, որ կարենայ կին արարածը 100% հասկնալ: Ինչու կա՞նք կին, որ հասկնայ կին արարածը. դի՛ր Սաֆոն, Ժորժ Սանտը, Ժորժ Էյրլըթը, Վիրճիճիսն, Ալիս Ժեյմսը, գիս, քով քովի . . .

Ի՞նչ համեստությի՞ն՝ ինքզինք Սաֆոյին Վիր...

- Հասեստությի՞ն չէ. ինքնագիտակցությի՞ն է. առանց անոր ինքզինքդ միայն բռն: Բարու՛մի ցուցադրած կ'ըլլաս:

- Ինչպե՞ս ամեն էջի հետ նոր բան:

«Այիսը անկողնին մէջ»-ն ու «Եւայլն»ը «Ես»ով գիս անակնկալէ անակնկալ տարեր էին:

- Զարմանալիօրէն դանդաղ ես, գիտե՞ս,- կրկնեց քիրտ անկեղծութեամբ,- սկիզբէն իսկ այս է որ կ'ուզեմ հասկնել, բայց դուն կողմնակի մանրութեանով կը գրաղիս:

Մատիտը, որ տակաւին մատներուն մէջ էր սիկարէթի պէս, Քարան Տաշ էր, օ՛ . . .

- Կը սիրեմ ծանր մատիտները, ծանր իրենց կշիռով նաեւ, ամբողջ մէջ գիրին ծանրությի՞նը յիշեցնող, քեզ երբեմն վար բաշող, երբեմն հրետանիի ուժով հեռու նետող, հիմա ես այս բոլորը այս մատիտով կը զգամ ու կ'ապրիմ, կարծես բոլոր գրածներս հոս, իր մէջ թխմուր են: Ի՞նչ կ'ըսէի . . .

Երկրորդ անգամն էր, որ կը կորսնցնէր մտածու՛մին գիծը:

- Կարեւոր չէ ինչ կ'ըսէի: Կարեւորը՝ պիտի ձգես երթաս, որ մատիտը շնչէ, աչքերդ հորիզոն փնտռեն, եւ սիրտդ այլ ուրիշներ փորձէ:

- Անայիսը:

- Այդ միմֆոմանիաք ստախօսին անունը չտաս:

- Ծատ լաւ բան մը ըսեր է:

- Անայիս եւ լաւ խօսք, իրարմէ շատ հեռու բաներ են:

- Այո, բայց ըսեր է, մէկը գոնէ լաւ բան է:

- Ըսէ՛՛նայիք,- ողորմութեան պէս թոյլ տուաւ որ խօսիմ:

Բայց խանդավառութի՞նս մարեր էր. լուռ մնացի:

Ինքն ալ լուռ մնաց. կը սպասե՞ր թէ կը խոկար:

- «Թմրեցուցիչի կամ LSDի պէտք չունիմ, գիրով ալ կրնամ ապրիլ այդ ecsta-sy-ն»:

- Գիտէի:

- Ի՞նչ գիտէիր,- բան կա՞նք որ չի գիտեր այս կինը:

- Գիտէի, որ վիճակիդ յարժարող, ինքզինքդ արդարացնող բան մը անպայ-ման պիտի գտնես ըսելիք:

Թէ՛՛ գիտեսիկ, թէ շատախօս:

- Անշո՛ւշտ,- ըսաւ,- անշուշտ շատախօս, Չինաստանի համր կիններուն եւ Նիու Եորքի բողբոջներուն միջեւ ես միայն խօսիլ կրնայի:

Չինաստանի անունը ինձի I, etcetera-ն յիշեցուց. ի՞նչ զարմանալի՛՝ «Ես եւ Ուրիշներ», «Եւայլն» . . . այս մարդիկը ծանօթ եղե՞ր են Սիզլընին, թէ՞ գիրին domi-no effect-ն է . . . ամեն բան փորձեր է, քացի բանաստեղծութեանէն. ի՞նչ է, չափ ու յանգի մէջ չի՞ տեղաւորուիր, շատ ըմբոստ է, վրան ալ՝ շատախօս:

- Ըսածս, ըսելիքս, շատախօսութի՞նս այս է՝ եթէ դուրս չելլես, եթէ մինչեւ բե-րեա կամ Չինաստան չհասնիս, ոչ մէկ LSD, ոչ մէկ երեսակայութի՞ն կ'օգնէ քե-զի. չե՞ս հասկնար, որ պէտք է ապրիլ . . .

Ճիշդ է. կրնա՞ր գրել *iness as metaphor* եթէ հիւանդացած չըլլար, եթէ հիւանդի նայուածքով չափած չըլլար կեանքերը Վիրճինիային կամ Ալիսին, նույնիսկ «Ալիսը անկողնին մէջ»ը չէր ըլլար:

Դէմս է. կը գրուցենք կամ կը լռենք. երկու պարագային ալ զարմանքէ զարմանք կ'երթամ, կարծես չըլլամ ես ալ գիրին մէջ, չըլլամ ծանօթ այդ տարածքներուն, ստեղծագործութեան հատէսներուն . . .

Որո՞ւ միտքէն կ'անցնի սակայն մեղադրել զինք, որ չի գրեր, չէ գրած իր ժողովուրդին տառապանքներուն մասին: Իսկ ես արդէն կ'ընտան «օտարամոլ» եմ . . .

Օտարամոլ. ի՞նչ է ասոր հակահիշը՝ ազգասէ՛ր. ի՞նչ ըսել է ազգասէր. որո՞նք են «ազգասէր»ները, անո՞նք, որոնք կը ճոռոմաբանեն, թէ՞ անոնք, որոնք առատ-առատ նուիրատութիւն կ'ընեն (հալալ ըլլալ . . .):

- Հոս նայէ՛, - ըսաւ խիստ ոճով, - մոռցի՛ր այդ ազգ-մազգը . . .

Խոժոռներ էր. կարծես համբերութիւնը սկսաւ հատնիլ կացութիւնը չհասկնալու յամառութեան առջեւ: Իրենք ալ սակայն, ճիշդ սեզի պէս, կէթոներու մէջ չե՞ն ապրիր: Կրնա՞նք անոնցմէ դուրս ապրիլ: Ահա՛ հարցումը:

- Գիտե՞ս, - ըսի, - հակառակ համոզումիդ, որ առանց «դուրս» ելլելու չեն կրնար շարունակել, ես ալ գրած ունիմ պատմութիւններու հատար մը, մենաթատրոն մը, յօդուածներ . . . հապա՞ Պրոնթները, Օսթինը . . .

- Կը զարմանամ, որ այդքան իսկ մտածել չես ուզեր: Որոշէ ի վերջոյ՝ գրագէտ թէ մտատրական . . .

Հարցումը ճիշդ էր:

- Գիտի՛ մը, - ըսի, նոր լիշէլով հիրընկալի պարտականութիւնս:

- Միայն ջուր:

Ելայ, գիտիի ասենէն գեղեցիկ գաւաթս բերի, ջուրին շիշը սառնարանէն հանեցի եւ դանդաղ, ջուրին գոյնը վաշելով լեցուցի:

- Այս փախուստը սովորութիւն դարձուցեր ես, - ըսաւ տխրութեամբ:

- Փախու՞ստ:

- Ամէն անգամ, որ կը հասնիս շատ կարեւոր կէտի մը, փոխանակ սկսելու փորել եւ իջնել, կը շեղիս՝ ճաշը չայրի, հեռաձայնը հնչեց, լուացք պէտք է փոել, աղջիկս դպրոցէն եկաւ . . . ի՞նչ ըսեմ, կ'երեւի կը վախճաս: Եթէ կը վախճաս, ուրեմն՝ վերջ:

Անդրադարձայ: Բայց վախ չէ, այլ մեղքի զգացում ընտանիքիս հանդէպ, ազգիս հանդէպ: Այդ զգացումը նուազագոյնի իջեցնելու համար կը շեղիմ, այո, եւ կը ցրուիմ, կը կոտորակուիմ, մինչ Սիւզընը դէմս նստած ամրակոտ ժայռի պէս, աչքերուն՝ քսածիծաղի եւ տխրութեան ցանց, մատներուն մէջ սիկարէթի պէս Քարան Տաշը բռնած, ջուր կը խմէ, համը վաշելով:

Ամրակոտ ժա՞յռ: Ոչ միշտ: Յաճախ՝ պայթուցիկ, նազիրային, ինքնուրոյն, անանցային, պարզունակ, աշխարհիկ, մատչելի, մեկուսի, խոնարհ, ժողովրդային, մաքրակրօն, ձեւառիկ, նզնակեաց, հաճոյամոլ, ձախակողմեան, աջակողմեան, բազմահմուտ, մակերեսային. խոր, անարիւն, յայտնատես, մշուշապատ, տրամաբան, ցնորամիտ, ժամանակավրէպ, երգիծաբան, թախծոտ, չորուցամաք, կամակոր, կոռուզան, խելացի . . . մէկ խօսքով՝ Նասրէտտին Հոնային եւ իշուն պատմութիւնը՝ ամէն մէկը բան մը ունի ըսելիք, ամէն մէկը ի՛ր դիտանկիւնէն ներկայացնելով զինք:

JUN 2010

Քայց ոչ ոք համարձակած է զինք բթամիտ կոչել:

- Ինչու՞ր անպայման անական մը կցել, միշտ նոր բառ մը, ըսուածէն աւելի սուրբեր, աւելի նոր, չըսուած եւայլն, մինչ իմ մերկ անունս պիտի բաւէր մտնելու համար երկէս ներս . . .

Մտնել ներս երկէ մը, ուր սահմաններ չկան բարձրին եւ ժողովրդականին միջեւ, կամ՝ սահմանները գետեր են, երբեմն յորդող, ծածկող ափերը ժողովրդական արուեստին, ու երբեմն անոր առջեւ տեղատուութիւն ապրող:

Իր մէջ կը միանան մտատրականն ու էգը, անկարելի միացումով: Յեշտօրէն գրասիչ իր դէմքով, մագներուն չրվէժով (թէ եւ հինա դէմս նստող կինը միայն մորթին թխութիւնը պահեր է), աչքերով, ուր միշտ հրդեհներ կան, այս անսովոր կինը հոյնիսկ vodkaի ծանուցումի համար լուսանկարուեր է, լաւագոյն լուսանկարիչի մը ոսպնեակով, գրագէտները ներշնչելով vodkaի ներշնչելու կարողութեամբ . . .

Հրաբուխ մը, միշտ պայթելու պատրաստ, պատերազմի, սիտայի թէ Ապու Դրէյպի առջեւ:

- Ի վերջու համոզուեցար,- ըսաւ նայելով աչքերուս, հեղելով իր եռանդն ու տխրութիւնը միաժամանակ, Քարան Տաշին ծայրը շրթունքին, եւ ջուրով լեցուն գինիի բաժակը ափի գգուանքին:

Երբ դրաւ պարապ բաժակը խոհանոցի սեղանին եւ վերցուց պայուսակը, ձգեցի աղտոտ բաժակները լուացարանին մէջ, եւ դուռը ետեւէս կամացուկ մը փակելով, իր հետ կ'այ դուրս:

Յ. Գ. Susan Sontag (1933-2004)

«Ամբողջ գործս լրջացէ՛ք, խանդավառ եղէ՛ք, արթնցէ՛ք կ'ըսէ . . . »

ԿԱՐՄԻՐ

1. «Կարմիր Մաղիկներ» - Լյ. Թաճմազի
2. «Կարմիր մանեակով կինը» - Ամէտէօ Մոտիկիլիանի

Ճիշ էր, գոյն ըլլալէ առաջ:

Յետոյ ճիշը դադրեցաւ. մնաց թրթռացումը հեռու արձագանգի պէս, զոր մորթը կը զգայ եւ ականջը չի լսեր:

Խաժակ կարմիր վարդ մը բերաւ: Երկար մտածեր էր ըսելիքին մասին, բայց բառ չէր գտեր:

Կարմիր վարդը վարդ է, կարմիր չէ:

Յետոյ կարմիր վզնոց մը բերաւ:

- Վզնոց դնել չես սիրեր, ըսաւ Խաժակին եւ հարցը փակուեցաւ:

Կարմիրը արթնցաւ Լուսնակին մէջ տեղ մը եւ սկսաւ զինք սեւեռել: Երբեմն ետեւ կը դառնար ցնցումով, տեսնելու թէ ո՞վ է այդպէս պիշուիշ անողը.

- Մէ՞կը կը փնտոտես, կը հարցնէր Խաժակ:

- Ե՞ս, ո՛չ, կարծեցի թէ սէկը զիս կը դիտէ:

Հանրային պարտէզին իրենց նստարանին վրայ շատեր կրնային զինք դիտել՝ աղուոր աղջիկ է, ուրիշներ կրնային զիրենք դիտել՝ աղուոր գոյգ մըն են:

Բայց կարմիրը, որ արթնցներ էր Լուսնակի հոգիին մէջ իրմէ գաղտնի, սկսաւ անհանգիստ ընել զինք: Պարտէզին մէջ պատիկ մը կը վազէր ետեւ ցայելով: Թափով ինկաւ: Մունկէն արիւնը սկսաւ հոսիլ կաթիլ-կաթիլ, յետոյ աւելի եւ աւելի առատ:

Հեռուէն կին մը կու գար կարմիր շրջագետտով:

Ճիշը բարձրացաւ Լուսնակին ներսէն, կոկորդին

հասաւ եւ հոն ալ մնաց: Ինք ուշակորոյս, ինկաւ Խաժակի գիրկը:

- Ի՞նչ եղար, - Խաժակ չէր կրնար պէտք եղած ուժգնութեամբ ապտակել, - Ի՞նչ կ'ըլլաւ Լուսնակ, Լուսնակ...

Անցորդ մը թուղթ գաւաթով ջուր բերաւ ու թափեց աղջկան դէմքին: Լուսնակ ցնցուեցաւ եւ աչքերը բացաւ:

- Կինը գնա՞ց... Կինը տեսա՞ր... Կարմիր կինը...

- Ո՞ր կինը, ի՞նչ կին, կին մին չկայ, չէ, շատ կիներ կան, ո՞ր մէկը:

Կարմիր = ճիշ = արիւն:

Ո՞վ գրեց հաւասարումը: Ո՞վ որ գրեց գայն, լա՛ւ ըրաւ: Հիմա մտածելիք ունէր:

Պարզ է, որ կարմիր = արիւն: Բայց ինչպէ՞ս կարմիր = ճիշ: Ուղեղը կը շարժարէր այս երեք անյայտներուն

3

վրայ: Թերեւս նաեւ ճիշտ = արիւն. բայց միշտ չէ, որ ճիշդ է աւիկա. նուազագոյնը՝ գոնէ տրամաբանական է. բայց կարմիր ճի՞շտ...

Կարմիր ճիշտ... կա՞ն ուրիշ գունով ճիշտեր. օրինակ կանաչ ճիշտ, կապույտ ճիշտ, մանիշակագոյն ճիշտ:

Լուսնակ նկարիչ չէ. նույնիսկ արուեստասէր չէ. պարզապէս քիչ մը երգել կը սիրէ. ինչո՞ւ, ուրկէ՞ ուրեմն գոյներու հանդէպ այս զգայնութիւնը:

- Ինչո՞ւ կը ժպտաս,- հարցուց Խաժակ:

- Կը մտածեի՝ կանաչ ճիշտ կ'ըլլա՞յ:

- Կանաչ ճի՞շտ,- Խաժակ երբեմն գրեթէ կը վախճար՝ այսքան սիրելով շհասկնալ կ'ըլլա՞յ:

Լուսնակ նայեցաւ շուրջը՝ հանրային պարտեզը միշտ շքեղ է իր ծառերով,

մարգերով, ծաղիկներով: Նայեցաւ Խաժակի աչքերուն եւ ըսաւ.

- Անշո՛ւշտ կ'ըլլայ՝ երջանկութիւն:

- Երջանկութիւն՝ այո՛, բայց ճի՞շտ,- Խաժակ ճիգ կը թափէր հետեւելու Լուսնակի մտորումներուն:

- Կապո՞յտ ճիշտ,- աղջիկը դադար չէր տար:

- Կարմիր ճիշտ,- հակադարձեց տղան ու երբ տեսաւ, թէ ինչպէ՛ս մթադնեցաւ աղջկան դէմքը. անմիջապէս անելցուց,- այո՛, կարմիր ճիշտ՝ գարնան պայտող կակաչները, քու շատ սիրած վարդերդ...

- Բանաստեղծ ես եւ ես լուր չունէի՞:

- Բանաստեղծ չեմ, նկարիչ եմ... եւ անշուշտ՝ սէրս քեզի:

- Ոչ ոչ ոչ սէրդ ոչ կարմիր...

Հեռուէն կը մօտանար կարմիր շրջագգեստով կինը եւ կը սպառնար աղջկան: Լուսնակ մեծ ճիգով գլուխը դարձուց եւ տղուն աչքերուն նայեցաւ սիրով եւ մեծ տագնապով:

- Նաեւ մանիշակագոյն ճիշտ՝ աղջամուղջը լեռներուն վրայ...

Լուսնակ աչքերը դարձրէր եւ կը մտածէր երեւոյդ ու չքացող կարմրագգեստ կնոջ մասին: Ուրկէ՞ կու գար ուսուսափի այս ալիքը, ո՞ր խորունկ ու մութ խորշէն. ոչ ինք չի կրնար իջնել փնտրելու ծնունդը անոր:

- Ծնունդ = կարմիր,- րոտաւ աչքերը գոց:

- Ի՞նչ,- Խաժակ սկսաւ ննդանալ. չէր կրնար հետեւիլ աղջկան մտորումներուն, ինք որ անոր աչքերուն մէջ միշտ կը կարդար մտածումը:

- Ծնունդ = կարմիր, այո՛,- Լուսնակ բացաւ աչքերը:

Յուշը օրօրոնեցաւ պահ մը աչքերուն դէմ եւ թափով ետ ինկաւ մոռացումի անալիք լիճը:

Քիշերը նոր հաւասարում մը եկաւ պղծել քունի եւ արթնութեան միջեւ ինկած երջանիկ օրօրումի պահը: Լուսնակը մութին մէջ կարպաց, կարծես մէկը կը գրէր պարապին մէջ սիկարէթին կայծով.

Ճիշտ = կարմիր = ծնունդ:

Վերջին քառը նորութիւն էր եւ կը ջնջէր նախորդներէն ծնած սարսափը: Ակընկալիքով սպասեց. ի՞նչ պիտի գար. որովհետեւ կը

յգար, որ այս նոր հաւասարումը պիտի բաձար վաղուց փակ դարպաս մը, որուն ետին . . . ի՞նչ կար արդեօք:

Փողոցի դրան հասեր էր ու ձեռքը թակոցին էր, երբ ճիշդ պատուէց ներսի գարմանայի լուսինը. բարձր, սուր, ծայրագոյն տառապանքի մը խորերէն պայթող ճիշ մը: Զեռքը վախէն վար ինկաւ ու թակոցը թափով ձեռքէն դուրսը՝ թաք-թաք:

Մէկը վազելով մօտեցաւ ու բացաւ.

- Եկա՞ր,- մօրաքոյրն էր, որ ետ ներս վազեց:

Արիւնին հոտը ունգերը խայթեց: Եթէ մօրաքոյրը հոս է, ուրեմն ո՞ր է մայրը եւ ի՞նչ են այդ արիւնոտ լաթերը:

Ծիչը կրկնուեցաւ աւելի բարձր, աւելի սուր: Ափերով ականջները գոցեց, ու երբ մօրաքոյրը կրկին երեցաւ սփռ լեցում արիւնոտ լաթերով, աչքերը գոցեց ամուրամուր եւ ականջները աւելի սեղմեց:

Երբ նորորդ անգամ ներսէն լսուեցաւ ճիշը, Լուսնակ ա՛յլ չկար:

Յետոյ մէկը զինք կ'ապտակէր. ուսուցչուհի՞ն.

- Աղջիկ քեզի ի՞նչ եղաւ. մօ՞րդ նայի՞մ թէ քեզի, արթընցի՛ր . . .

- Ծնորհաւոր ըլլայ, աչքերնիդ լոյս, *խէյրլի* գաւակ ըլլայ. ձգէ թող բնանայ. լսաւ մը ծածկէ զինք, չպսոյի, թէ ոչ կարծ չի գար . . . քա սա չօճուխը ի՞նչ ունի . . .

- Չեմ գիտեր, կարծեմ վախէն մարեցաւ, աղջիկ արթընցիդ կ'ըսեմ . . . ձեռքերդ դալար տիկ. եղբիկ, ողջ մնաս: Իրիկունը անուշ ուտելու եկուր:

- Վրան թառ մը ջուր թափէ՛, վախար ա՛ն . . .

Յետոյ ուրախութիւն էր տունը, հիւրեր, շնորհաւորողներ: Բայց Լուսնակ չկար այդ ուրախութեան մէջ: Կանուխ դպրոց կ'երթար, յետոյ դրացիին կը մտնէր: Տան մէջ նորածին եղբօրը լացը չէր լսեր: Կարմիր ճիշը խլացուցեր էր զինք:

Առտուն, կանուխէն Խաժակ հեռաձայնեց. Լուսնակ ցնցումով արթնցաւ: Չէր յիշեր ինչպէ՞ս քունի անցեր էր:

- Մանիշակագոյն ճիչ՝ աչքերուդ մանուշակները, մեր քայլքը անձրեւին տակ եւ

- Կարմիր՞ը,- ընդմիջեց Լուսնակ:

Խաժակ զգաց ժպիտը ձայնին մէջ բայց չհասկցաւ փոփոխութիւնը:

- Չսորվեցա՞ր տակաւին՝ քու բերած վարդերդ եւ . . . ծնող երեխային ճիշը . . .

Խաժակ պահ մը լռեց, յետոյ գտաւ իրեն վերադարձող աղջիկը եւ

- Հոգիս,- ըսաւ,- կու գամ քեզ գրկելու. սուրճը դի՛ր . . .

ՈՒՐԱԲԵՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

4

5

3. «Կարմիր շրջագրիս» - Ֆրանք Տիւսթըն Պէնսըն
4. «Անվերանգիր» - Մարք Իօթթօ
5. «Կարմիր ճիշ» - Վլաստ Ծիթէ

Անոր

բերանդ իր շնչառութեամբ դրաւ զիս մարմնիդ վրայ
եւ լեզուիս մէջ բացաւ բոլոր ձայները պահուրտած

ամէն շարժում
պատռող ինքզինք եւ այլ
իբրեւ արարք
իբրեւ ստեղծումք
բայացումը մկաններու պրկուած խաղին
աւելի լոյս
ուր
կը միանայ աչքը խորութեան
միջեւ
դէմքին
հոն կը գրես
գէշ եպերքը կոր ծագումիս
սահուն կը կենայ
բառը
որ

սուիր ինձի բաց տողերուս գիծին վրայ
եւ կարդացիր
աջէն-ձախ
ձախէն -աջ
ծալուող ճիշդ կոկորդիդ
քերթելու տարածութիւնս
ակօսուած դէպի կատարը ծայրքումիդ
քանդումը հորիզոնիս
ձակատիդ վրայ
կը փչէ
իր հովերը աղի
եւ

գիշերը
կը պառկի մեր վրայ
ձայնագրութեամբը լեզուներու հակադիր
մարմնիդ կը գրկէ զիս մէջդ
ափերդ բաց
ուր մտայ
բազմապատկեց կաթումս դէպի քեզ
շրթունքներուդ կոր համին
ճեղքին գծած
տամուկ ճիշդ մերկ մաշումիս
գրեցիր զիս իբրեւ մատեան անկրկնելի
կողերուս մէջ լուռ փակելով տողդ վերջին
եւ ապրեցանք ինձմէ ներս
քու ժամանակդ յայտնութեան

բերանս իր շնչառութեամբ դրաւ քեզ մարմնիս վրայ
եւ լեզուիդ մէջ բացաւ բոլոր ձայները պահուրտած

ՔԱՂԱՔ

Ինչ չակերտեմ քաղաքը անշարժութեան մէջ
 կ'ապրիմ հոն
 շնչելով ճահիճ կապած արձագանգը անձայնութեան
 ցիցի նման կը խրիմ հողին
 եւ մարմինիս ուրուագիծը
 թանձրօրէն լսելով քարէ երազը Պէյրութին
 կը ծփայ շէնքերէն անդին
 ափիշի պէս կը փակչիմ մեր փողոցին անկիւնը գծող
 կանաչ ապածուրներով շէնքի մուտքին
 ծանուցելու կակապուժը կուղիւ պտքերուս
 նայեցէք, կ'ըսեմ,
 մայրին վրայ մէկը պատմութիւն մը կը պատմէ
 ներքաններուն քարատրոփ տողերով
 ուր կ'երերայ քաղաքը
 առանձնութեան հաճոյքին մէջ ներշնչումով արձանագիր
 նայեցէք, կ'ըսեմ
 մէկը կը շնչուի փողոցին վրայ
 աաֆայթին ծոծրակը քերելով
 քաղաքի դէմքին նոր հասցէ մը փնտռելով
 բայց ես
 կը չակերտեմ Պէյրութը առանձնութեանս մէջ
 կարծես ըլլայի վերջին կայարանը անցորդներուն
 ուր շոգեկանքը
 դիմաստուերիս հառաչանքը բարձրախօսող լռութեան մէջ ծածկւում
 կը սուլէ
 ճամբորդող ընկերներու անունները յիշելով
 կարծես ըլլայի
 հորիզոնին թնճուկ կապած շուկէր խորունկ
 ուր երկինքը
 անծայրածիր տառապանք մը կը գծէ
 կապոյտ կապած ծովուն կանչը մոռնալով
 ծովը
 յարափոփոխ սահմանը այդ
 որ
 լեզուիս մէջ դեռ կը տեւէ
 դեռ կը դիպուի
 հալածական հեշտանքներով թանձրամարմին
 կը լողամ
 մաքրելու մարմինս քաղաքէն
 որ դեռ կ'եռայ խոնաւութեան մէջ ընկղմած
 կղմինարէ շոր խօսքերով մորթապերծուած
 կը չակերտեմ քաղաքը մենախօսութեանս մէջ
 բառերս նեղ կամուրջներ դէպի ծովափ առաջնորդող
 կոնքերս գիրգ լուռ քրելով աւազներու մեղմ համբոյրին
 կը պատռուիմ գրգռելով այիքներուն նախանձը բիրտ
 եւ կրծելով հալածական բանբասանքը ծեր քաղաքին
 կը մերկանամ էգ Պէյրութին անկողինը պղծելով
 ծովն է միայն ոտքերուս տակ

Վազք ճիւնի տակ

իր հաճոյքէն կշռութաւոր հառաչ քակող
արու մարմին
արու պայթում
բաց պատուհան
միջոցին մէջ նշան բոնած
ուղղահայեաց խայծով լեցուն
կեցած իբրեւ

ջրագանգուր տարածութիւն

բայց ես
կը չակերտեմ քաղաքը մեր թաղի կոյր սրճեփին հեւքին մէջ ամէնօրեայ
աֆիշի պէս կը փակչիմ
մեր փողոցին անկիւնը գծող կանաչ ապամուրներով շէնքի մուտքին
ծանուցելու

կակապումը կուղպ ոտքերուս
նայեցէք կ'ըսեմ
պատին վրայ մէկը պատմութիւն մը կը գրէ
իր աչքերուն թաց երակով
նայեցէք կ'ըսեմ

պատին վրայ մէկը վերջակէտ մը կը դնէ
նոր հասցէ մը փնտռելով
բայց քաղաքը կը չակերտէ զիս մինակութեանս մէջ
կը կենամ զիս գրկող տարփանքին մէջ մինակ
լետոյ

կ'անցնիմ ընդ-մէջէս(դ)
բացակայ հաճոյքէն բռնուած-գրգռուած
եւ մարմինս
մերկ նախագիծ հայածական հեշտանքի
կոր լուսնային դեղնութեամբ
տաք մատներուս հորիզոնին կը փորուի

հոս
շարժումս կերտող ինքզինք
երկու ափիս քարայրներուն մութին խրած
կը թանձրանայ
եկերքներուս սահանքին տակ

կ'որ բացուող հատնումիս մէջ

կը ջնջեմ
բերնիս մէջ ձայնս ինեղդուած
ըլլալու
փողոցային աղմուկին կանչը թեթեւ
ուր

գիշերը կ'աճի յոգնած
միշտ կրկնուող մութին կապած
երակներու շարագուշակ պարանք հին

կը հանգուցուիմ հաստ վերմակիս թաց խորշերուն
չհամբուրուած կոյսի մը պէս ամօթ շայկած շրթունքներուս քարակ միտով
Սոնիա, կ'ըսեմ, ե՛լ սա մաշած անկողինէդ,
դուրսը մէկը քեզ կը սպասէ
գրպաններուն մէջ թակարդած ձեռքերը իր
արու տգեղ

դուրսը մէկը մայթին նստած
քեզ կը յիշէ

Winston Lights-ի ծուխը թեթև իր թռչերուն մէջ պահելով

Մոնիա, ե՛լ ալ, մոռցիր տունդ
քեզ բանտարկող դրախտը սուրբ
ժառանգաբար ճիտէդ կախուած
այդ հնամեայ պարտէզը սուտ
Մոնիա, Մոնիա
անունս ախ,
կեղծ ռուսական հնչիւններով
չբռնազայող նշանագիր քերթուածներու
հազար անգամ ինձի ըսին
կեղծ պիտ' ըլլաս որ քեզ սիրեն
փեռուրներու մէջ քնացնեն
բայց ես

կը կենամ զիս գրկող տարփանքին մէջ մինակ
շարժուն

ինչպէս պատռուածքը մեր ծովուն
մէջէն կապոյտ
աներեւոյթ

ներխօս լացին մէջ ծածկուող
անշարժ մութ պարիսպներով
եւ

խորութեան մէջ անծանօթ
թաւայելով

ձայնին միջեւ եւ լռութեան

ամէն ինչ հոն
լեցուն աչօս
գէշ լուսանցքով բազմապատկուող
ամէն ինչ հոն
ինձմէ ծնած
մէջս ինկող
ուղղահայեաց մարտնչումով
կեղրոնախոյս-կեղրոնածիգ
բ ա ց
բխումով անշքազիծ

բայց ես կը կենամ քաղաքիս մէջ մինակ

(հատուած)

ՄՈՆԻԱ-ՄԱՆԱՆ

Լուսանկարները՝ Հրաչ Թորթաթեանի©

Պելլուր

ԱՐԴԱՐԱՑՈՒՄ

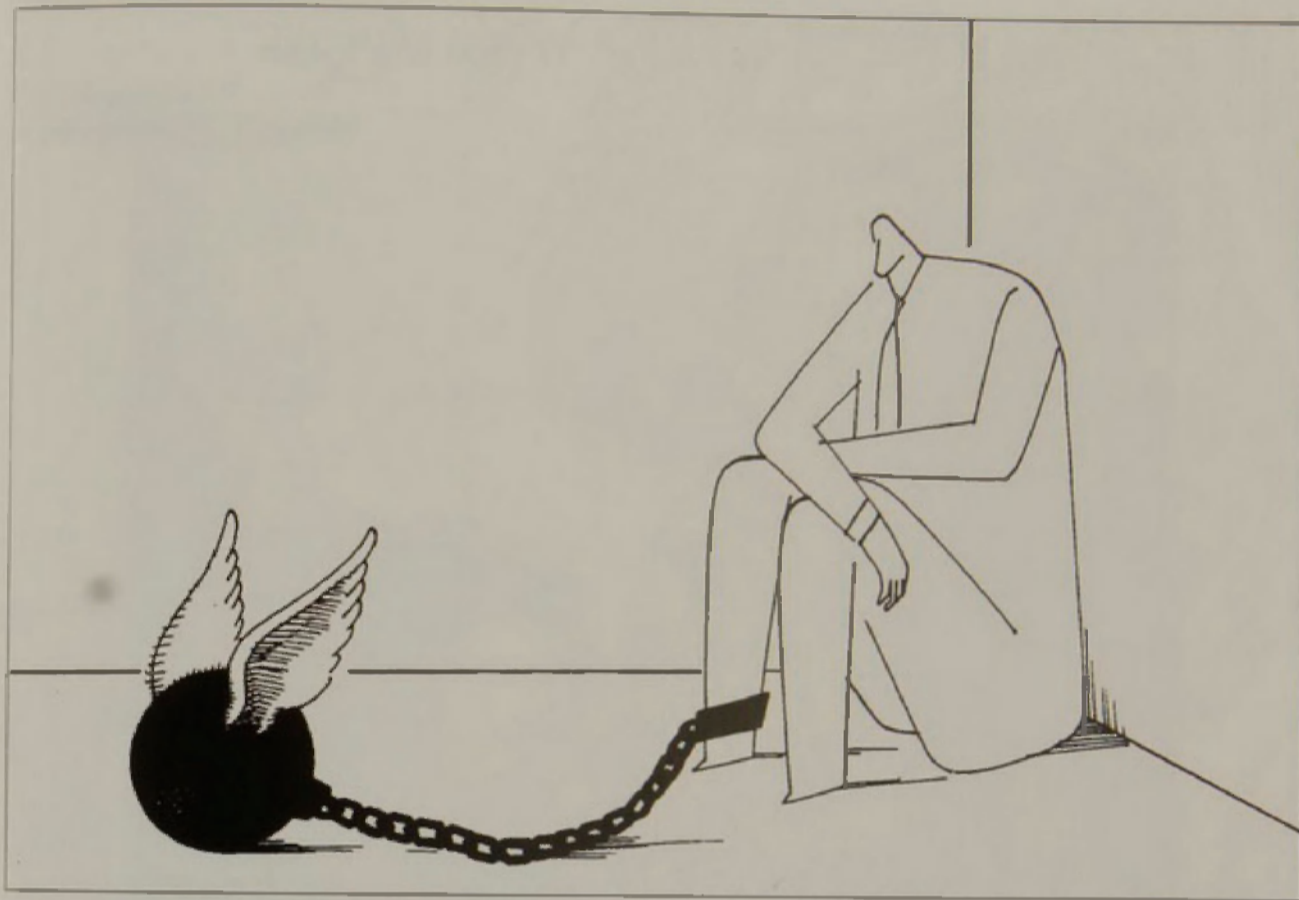
Տարածայնություն չէր, մինչ տան վարձքը տարուէ տարի կը սղէր, ինք օրէ օր աժանցաւ: Կեանքի աշնան ոսկեզօծ ժամացոյց մ'էր քաղէր. քայց, չէ՞ որ հոգին միշտ վարձուոր կը մնայ մարմինին մէջ: Մեծամեծ իշխանս իմ դուն՝ բոզ մարմին: Որքան որ ուժգին փշէին կիրքի յիշողութեան զեփիունները, նոյնքան աւելի կը ծաղկէր ատրաշէկ ծայրը ծխախոտին, որ ընդհուպ հրահանէց:

Անկիւնադարձին՝ սպասման վիճակի մէջ կեցեր է,

անձրեւահունչ նայ փողոցներու մութնուլուսին. իր նախշերով-բանուած, սեւ ու երկար կաշեայ տաբատով: Ան ու երկար օթօ մը եկաւ, սքողուած պատուհանը բացեցաւ, հագարաաչ, հագարասեայ արու նայուածք մը իր մորթին տակի աստղերը թափանցեց: Մերժեց, փորձեց մերժել. գիտէ՞ք ինչ ըսել է անասնաբնագոյ եւ ինքնաէրոթիզմ մենութեան պաղ անկողնի մը մէջ. պասուք օրէ օր:

Գոհունակ Պուտտայի մը կարեկցութեամբ փարեցաւ

ապառնի հագարամեակի սեւ ու երկար սատիզմի կաշեայ ցուպերուն, որոնք իրենց հագարուաչ նախշերը դարձնէր դար կը բանին մորթի վրայ, պայթելով իբրեւ կրակէ մեղրամոմ: Գիտէ՞ք ինչ ըսել է մսեղէն սաղմ: Մեծամեծ իշխանս իմ դուն, ասիկա այսպէս է հագարամեակներէ ի վեր: Ունելի մը իր շուրթերը իրցուց: Օթուին սրփիչները անդադար տատանեցան աջուձախ, ապակին լացաւ, արտօսրի վերջին կաթիլի մը սահքը շուք ուրուագծեց օթույի աթոռի կաշիին վրայ. ահագնադղորդ ճշակր չի-

լուեց, ստարածուեցաւ մութը բոնաբարելու ցայգ: Գիտէ՞ք ինչքան գեղահունչ է «տոյժ» բառը: Պիտի տեսէ հոգին անտուն, նոր միջոցի արտասովոր օրացոյցին համապատասխան, ուր մարդու կեանք մ'ամբողջ կրնայ խտանալ ակնթարթի մը աննկատ բացիւփման մէջ: Հոգին աղատ է հիմա, տե՛ս. մեռ-մերկ սիրածները կը փնտռէ անձրեւահունչ փողոցէ անձրեւահունչ փողոց:

Ո՞րքնակ:

— «Ո՞ր է ապառնին մամա»:

— «Սրտիկիդ մէջ, ուրկէ լոյսը կը ճառագայթէ ու 3 հեռատրոյթի մանրէրու վրայ անվերջ կ'ալիքատրոյթի. հոգ-

եակ»: Գիշեր էր, լոռութեան բուրմունքով գիշերներէն, գուժերազ տեսեր էր, մանկուց:

Տան վարձքը տարուէ տարի կը սղի: Ինկաւ ծամացոյցը դաստակէն, փշրուեցաւ, ժամաթափ տեղի ունեցաւ քուարձ քուարձ: Բան մը վերջապէս հասաւ իր տեղը: Տեղ մը կարդացած էր որ գեղեցկութիւնը անելի խորունկ չէ քան մոռթը. ինքնասուղում եւ խոյզ մաշկին տակ: Մարմինը երկրագունտ թող ըլլալ, ինք ալ ներքուստ ճանապարհորդ՝ դէպի կիրթի նարնջավարդ ջերմակորիզը: Հասաւ, բայց հասնելու տենչին համը կորսնցուց: Կորիզէն գաղտ-

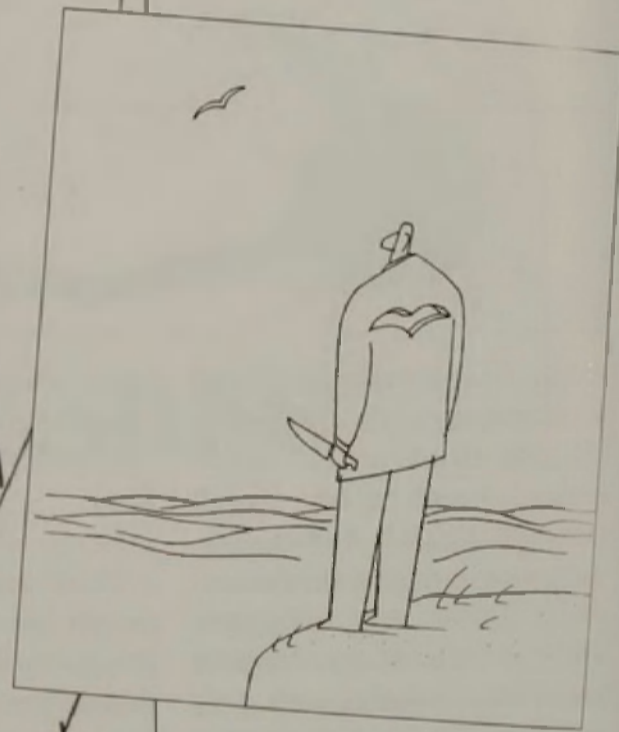
նի միջանցք մը բացուեցաւ դէպի հեռուն ուրկէ ինքզինք տեսաւ պայծառութեան սէջ գաւաթ մը երկինքի. քանի որ բոլորս ալ պղպջակներ ենք դէպի ջուրէ առաստաղ բարձրացող, իւրաքանչիւրս իր ծաւալին չափ արագաշարժ:

Գիտէ՞ք ինչ ըսել է տուն կանչել եսեր՝ որոնք առանց հրամանի եւ լաճախ ման կու գան:

Միողերուն մէջ թեքօրէն արձանացած վիճակի մէջ մնացեր էր ինքն ու լաքած օրօրոցը, քանի որ անտառը շա՛տ շատ խիտ էր, խի՛տ: Հիմա, այնքան բարալիկ կը թուի երկրագունտին բնակե-

Գծանկարները՝
Է. Բանուկի Տեքամուսի շին

լի մաշկը՝ կորիզ հասնել է ետք: Մաշկ՝ կրակե սնդրա-
մոմով սղոցուած քերծ,
մաշկ՝ ունելիով աքցանուած
ծովու շուրթեր, ա՛յս երկրա-
գունտին՝ կամ որեւէ երկրա-
գունտի վրայ: Օ՛, թանգա-
րանի մը պաղ մէկ անկիւնը
նետուած անյիշատակ իշ-
խանի մը սաղաւարտս՝ աս-
պարս իմ դուն՝ բոզ մարմին,

որուն սեւ երկարութեան մէջ
հոգիս փոշիէ միւլոյթի հան-
գոյն կը պտտի, հազա-
գիտօրէն կ'ուռնանայ սա-
ղաւարտին աչքերէն լալու-
բայց, ժամանակին մեծ մասը
լուտասէ ջերմակորիզին մէջ
արծազանգի խուլ միջոցներ
թերթելով կ'անցընէ, գոհու-
նակ Պոտոտայի մը կարեկ-
ցութեամբ:

Գիտէ՞ք ինչ ըսել է շուրին
տակէն՝ շուրէ առաստաղ մը
քնքշօրէն շոյել: Կապոյտ,
մամային կապոյտ կերսյա-
րանքը մօտեցաւ, անձրեւա-
հունչ նայ փողոցներու մութ-
նուլոյսին եւ ըսաւ, «ասիկա
այսպէս է հազարամեակնե-
րէ ի վեր, գիրկս օրօրոց
թող ըլլայ հոգեակ, հիմա
արդէն ժամն է որ քնանաս»:

աշխարհ(ՆԱՅ) և աշուն

«Վճիռ» - Գեորգ Եղիապարեան

1
 Կարմիրներէն Ֆուշիան է ա՛լ
 Ամենուրեք տիրակալ
 Դէմքդ անկէ կը դարձնես
 Չարհուրելու թէ Ֆուշիան
 Դէմք կ'ելլէ նորէն
 Չկա՞յ ա՛լ կողմ
 Թէ՛ նոյնացան կողմերը բոլոր
 Անկը ծովու նման -
 Մովը երկինք - երկինքը հող - հողն ովկեան
 Բանի որ սրբեցին հորիզոնը Նոն
 Մնաց միահարթ ու միապաղատ
 Չանձրոյթի մակերեսն այս միակ -
 Վեառ չենք դեռ - ուշադի՛ր -
 Կը պինուինք տակաւ Երկուութեամբ
 Չհերքել այն ինչ որ էինք Աւքանապեան
 ու Թորգոմեան
 Բայց բլլալ նաեւ նոր ինչ որ պիտի
 վաղ կամ անագան
 (Ար գուցէ հայատարազ Պարպի
 կամ սայլը-Վահագն)

240-2005

2

Տեսէ՛ք ընկղմող մուրէ կղզին
Հոն հեռուն
Սեպ-սեւ յոյսի հողափը վերջին
Տեսէ՛ք Լեռը Ռաշմոր
Տայտաքանդակ բայց սեւցած
Նախագահներու դէմքերով
Չակերտակերպ անգղերը վրան
Հոն ծնաւ Զուշիան
Որ կույ պիտի տայ նոյնինքն
Կղզին ընկղուցուող
Հոն ուր կը բաղձանք երթալ
Հպատակ դառնայու կու տանք հոգի՝ -
Օ՛ «Տարանջատ Նահանգներ»
Երնէ՛կ ի ծնէ դառնայինք ձեր քաղաքացին
Ընտրէինք նախագահն այն խրտուիյակ
Որ օր մ'օրանց պիտի որոշէ
Ճակատագիրը ցորենի դաշտերուն -
Կը գայթակղի ան իգութեան դէմ
Բայց կ'անցնի կաշիէ դէմքով անպատիժ
Սայթաքումի կէրթերէն

3

Նոնագոյն Զուշիա - արիւն Զուշիա -
Ժամադրութիւն առեր
Փացեր ենք ճշմարտութիւնը տեսնելու
Մինչդեռ Զուշիան շերմակորիկ
Անժամանակ պայթեր պատեր
Պատեր է վարագոյրը մեր աչքերուն
Արեւը փուճ ու ցնդած դեղձ մ'է հիմա
Մենք անգիտակցաբար
Կապտախամր ձուկի՞ պէս գլխատ
Ու մոլար - օգէն կախ ու քարացած
Իղաներկ պաստառի ճիշդ կեդրոնին
Պըն Արապիի «անեզր ծովուն մէջ»
Ուր չկայ կողմ
Ուր նոյնացան երկու բնւեններն առաջուան
Մնաց այս միէոյթն
Որպէս կյոպային Աղօրիք
Որմէ չիք փախուստ
Աղիքէն որուն անողորմաբար կը բխի
Նոնագոյն նաշիիը նսեհի

4

Իղաներկ պաստառի ճիշդ կեդրոնին
Գլխատ ու կապտախամր ձուկը Մենք
Որմէ արիւնը հրաժեշտ է տուեր
Որուն մութ ներսիդիէն
Կը կարկթի մնջահունչ ու յոսահամ
Պարտուածին աղայանք մը վերջին
Կը թփրտայ կեանքի տրոփ մը տիպար
Թէն ձուկը սիրտէ գուրկ

«Անկերնագիր» - Իսսայ Ռիթսկատա

Չունի ա՛լ կենսահիթ –
 Օ՛ր Ռաշմոր Լեռն է մագնիսն ամենակույ
 Դեսպանատուներէն
 Կը կանչէ անունները ողջ ձուկերուս
 Բայց Կղզեկրին կը լսուին
 Ասպէ տապակին վրայ թաւալող
 Կէտձուկերու զիղջ
 Գլխիկներու լայիւն –
 Վհատ չենք դեռ – ուշադի՛ր –
 Կը զինուինք տակաւ Երկուութեամբ
 Չհերքել այն ինչ որ էինք/ենք
 Ըլլալ այն ինչ որ է նոր
 Վաղ կամ անագան

5

Ինչո՞ւ
 Եթէ դեռ Իշխանն էս ձուկերուն
 Թէ՛եւ մաշկդ արդ ճժոթկուած
 Աղքատի թուղթ տոպրակին նման
 Ինչո՞ւ մուրհակ մուրաս –
 Յնդէ՛ – սակայն Կղզի չերթա՛ս
 Խղձէ կողմնացոյցս քեզի կու տամ
 Որուն միջոցաւ դէպի վեր
 Հոգույ ճարտարապետութեան
 Աէգ վերջ դէպի
 Կը խոյանաս մտովի անվախ անսեթեւեր
 Արարչի Արարատին
 Նոր Նոյեան հրեղեղէն էտք –
 Նոր Նոյեան հրեղեղէն էտք
 Նոյնացեր են կողմերը բոլոր
 Չկայ կողմ – գիտե՛մ –
 Բայց Ֆուշիա ծովուն մէջ բաց
 Կայ Կայմը կամքի ու կայ Կանթեղ
 Նարնջավարդ արեւդ կը ծպտի նոր նոր
 Ու չես որ եւ է ձուկ մը մոլար
 Իշխանաձուկն էս կարմրախայտ
 Մինասի ինքնատիպ կարմիրին պէս
 Կը խայտաս կարմիր ֆոնի վրայ
 Եթէ ուզէ – Միրտդ կ'ոտնակոխէ
 Միտքդ կ'անձրկէ Ֆուշիան եթէ ուզէ –
 Լուսափետուր սլաքներդ ստորած
 Կը հասնին գմբէթիդ ինքնութեան
 Խղձիդ սնդուս ալիքներէն թելադրուած
 Կը հասնին «հիմա»ներով հիւսած
 Յաւերժիդ – ի սպառ –
 Ինքնուրոյն ու թագադրուած –
 Կողմնացոյցդ ա՛լ անսխալ

Անցեալդ հորն է մշտանորոգ
 Ապագադ երկնատէնչ փարոս
 Յաւերժիդ հաւատա՛ով ՀԱՅ

ՅԱՐՈՒԹ ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ

ԲԱՆԲԵՐՆԵՐԸ

Տիրոջ տասներեքերորդ դարի երրորդ քառորդին, Հայկական Կիլիկիա փոքրիկ թագաւորութիւնում, Եփրատի առաջնեայ գեղեցիկ եւ ամրակալու Հոռմկլա քաղաքում բնակուում էր Թորոս Ռոսլին անունով մի նկարիչ:

Այն ժամանակ թագաւորական ընտանիքը չաւ ճաշակ ունէր եւ կարող էր մի փոքր գունաք յատկացնել արուեստներին: Նրանց աչքում Թորոսը պարկեշտ քրիստոնեայ էր, անչափ հնազանդ ու քաղաքավարի, մեծապէս օժտուած եւ ընդունակ ստանալու կարմիրի մի երանգ, որ աշխարհը դէռ չէր տեսել: Թորոսը նաեւ փոքր ինչ տարօրինակ էր թուում

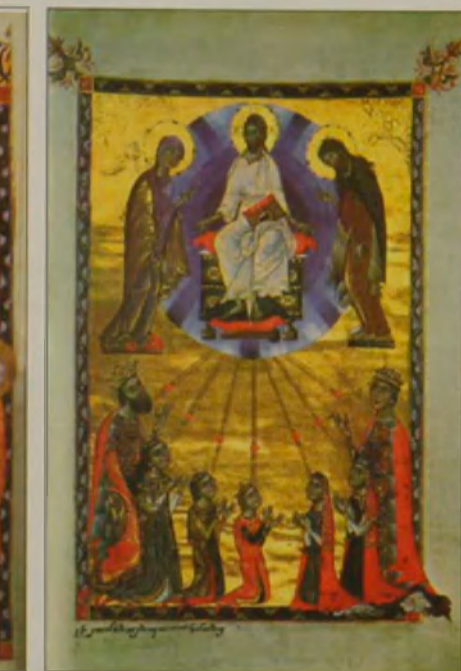
նրանց, սեւ աչքերում մի փայլ կար, որ վախեցնում էր բոլորին, բացի երեխաներից: Մական դա էական չէր: Այսպիսով, արքայական ընտանիքը Թորոսին պատիրեց ծաղկել մեծ թուով սուրբ ձեռագրեր, որոնք պատկանում էին թագաւորին եւ թագուհուն: Պատուիրուածներինց ամենակարեւորը (կամ էլ նրանք էին այդպէս կարծում) այն նկարն էր, որտեղ Կոյս Մարիամը պիտի յայտնուէր որպէս քարեխօս՝ ծնկի իջած արքայական ընտանիքի եւ գանին բազմած խտադէմ Յիսուսի միջեւ: Սուրբ Աստուածամայրը անսաց Թորոս Ռոսլինի աղօթքներին եւ յայտնուեց նրա նկարի կենդրոնում.

1. «Քրիստոս եւ նուիրատուն»
2. «Խաչելութիւն»
3. «Արքայական ընտանիք»
4. «Քրիստոսի էջքը Խաչէն»
5. «Ղազարոսի յարութիւնը»
6. «Կարմիր ծովէն անցքը»
7. «Էրջին դատատոյն»

Թորոս սրբանկարները՝
Թորոս Ռոսլինի

Ինչպես չէր յայտնուել եւ ոչ մի նկարում, երեսուց մարմնացեալ կերպարանքով, որը նոյնիսկ խստադէմ Քրիստոսն անմիջապէս կը յիշէր ու կը ճանաչէր: Ուստի, Տիրամօր կաթի բոյրի յիշուող թիւնը եւ Թորոս Թոսլիմի ձեռքերը յաջողեցին փրկել թագաւորական ընտանիքի հոգիները: Թորոսը նկարում էր նաեւ բազմաթիւ այլ բաներ: Նկարում էր սրբերի տեսիլքներ միեւնոյն ժամանակ ահարկու եւ վսեմ: Նկարում էր այն ամէնը ինչ սուրբ էր իր համար: Եւ սրբութիւն էր նա նկարում, որ յաճախ գեղաւարդում էր իր այն կարմիրով՝ նոյնքան հագազիտ, որքան Միգգերի դարաշրջանի շինական սկահակների կապոյտ ջնարակը: Այնպէս էր թուում, թէ Քրիստոսը նրան թոյլ էր տուել ձեռքերը թաթախել իր աստուածային արեան մէջ եւ տեսնել արեան հիստուածքն ու գոյնը: Նրա նկարած ամենայն բան կատարեալ էր, այսինքն, ամենայն բան, բացի ձեռքերից:

Ինչպէս նշեցի, թեպէտ բոլորը յարգում էին Թորոսին եւ հիանում նրանով, սակայն փոքր ինչ տարօրինակ էին համարում նրան: Ոմանք կարծում էին, թէ նա պարզապէս արտառոց է՝ նկարիչների մեծ մասի նման: Միւսներն առաւել քննադատաբար էին դատում: Թորոս Թոսլիմը սակաւ էր օգտագործում ձեռքերը, օգտագործելիս էլ ձեռնոցներ էր

կրում: Բայց ձեռքերով նա միայն աւօթում ու նկարում էր. ինչպէս որ կանայք հանում են միայն իրենց սենեակների առանձնութեան մէջ:

Ինչպէս ասում էի, Կիլիկեան Հայաստանի այս եզակի նկարիչը ամէն բան նկարում էր կատարեալ, բացի ձեռքերից: Նրա նկարած ձեռքերը կա՛մ չափազանց երկար են, կա՛մ չափազանց կարճ: Այդ ձեռքերի մատները համուղղուած չեն, իւրաքանչիւրն իր կամքով շարժում է միւսներից տարբեր ուղղութեամբ: Դեհ, կարելի է առարկել, թէ մատներն ինչ-որ բան են ուզում ասել, թէ՛ մատների շարժումները յատուկ խորհրդանշական իմաստներ ունեն: Բայց, ընդհանրապէս, Թորոս Թոսլիմի նկարած ձեռքերը նման չեն Աքեմենեան կամ Սասանեան թագաւորների ձեռ-

քերին, որոնք իրենց օրերի քաղաքակիրթ աշխարհներից յստակ ուղերձներ էին յղում: Իսկ ա՛յս ձեռքերը, ա՛յս մատներն այլ բացատրութիւն են պահանջում: Նրանք այլ բացատրութիւն են պահանջել բազում դարեր, այն ժամանակից ի վեր, երբ ես երեխայ էի եւ հայրս

իմձ ցոյց տուեց նրա նկարների գունաւոր վերստաւորութիւնները մի գրքում, որ այնքան էր ծանր, որ չէի կարողանում տեղափոխել:

Շատ տարիներ անց, երբ գգուել էի իմ գրելո՛ւց էլ, իմ թշուառ անձի՛ց էլ, երբ զգացի, որ հոգիս դարձել է այն մաշուած թաշկինակը որով մեռեալները սրբում են իրենց արցունքներն ու քթերը եւ մաքրում իրենց վերքերից արտածորոզ արիւնն ու վարակը, ածելին մտեցրեցի դաստակիս: Տեսայ, որ ձեռքս լալիս է: Ձեռքս արտասուում էր կարմիր արցունքներով եւ կարմիրը Ռոսլիճի կարմիրին էր նման: Ձեռքս տակաւին ծարաւի էր մայրութեան եւ չէր ցանկանում մեռնել: Իհարկեցրեցի: Լաց եղայ: Քնեցի, աչքս վիրակապուած դաստակիս եւ ձեռքիս: Յիշում եմ մատներս կանգնած էին բարձին, կանգնած էին ոտները փաթաթուած սպիտակ վիրակապով: Մատներս ուռած էին ցաւից, երախտագիտութիւնից եւ սիրուց:

Այս գիշեր երազ տեսայ (դա գուցէ եւ տեսիլք էր, թեպէտ ես քնած էի): Հոգիս թռաւ հասաւ Հոռոմկլա: Ամառային գիշեր էր եւ մարդիկ քնած էին կտուրներին: Չով գնեփիտ էր փչում եւ լիասուսին էր: Տեսայ Թորոս Ռոսլիճին: Թէեւ նա երիտասարդ էր եւ մորուք չուներ, սակայն ճանաչեցի: Իջայ նրա կտուրին եւ մի անկիւնում կանգնելով, ահով ու հիացմունքով նրան էին նայում: Երբ շրջուեց կողքի եւ վերմակը վրայից ընկաւ, շունչս սարսափից ստոեց: Նկատեցի որ ձեռքեր չունի, թեւերը վերջանում էին դաստակներով: Ձէի հասցրել շունչ քաշել, երբ թեւաբախումներ լսեցի: Նայեցի վեր եւ լուսնի սկաւառակի դիմաց նշմարեցի աղսւնիների երկու իջնող երամ՝ իւրաքանչիւրում հինգական թռչուն: Աղաւթներն իջան Ռոսլիճի կտուրին: Ծաղկողը զարթնեց: Երամները փոխակերպուեցին մատների եւ միանալով դարձան մի-մի ձեռք: Եւ ձեռքերը լատուատուեցին Ռոսլիճի դաստակներին: Նկարիչը ծունկի իջաւ եւ արտասուեց: Ես նոյնպէս լացեցի: Կինս արթնացրեց ինձ ու ասաց, «լաց մի՛ լինիր, ամէն բան լաւ կը լինի»:

Տակաւին ոչ մի բան չաւ չէ: Բայց հիմա գոնէ զիտեմ, թէ ինչու եւ ինչպէս էր Թորոս Ռոսլիճը նկարում այն կատարեալ մկանները աղտարօրինակ ձեռքերով: Նա գիտէր, որ իր ամէն մի մատը Սուրբ Հոգու մարմնացումն է: Գիտէր, որ իր ձեռքերը Աստուծոյ երբեւէ առաքած ամենատարօրինակ եւ սրբազան բանքերներն են: Եւ կ'ուզեցայի մտածել, որ նրա նկարները ամենավսեմ շնորհակալութիւնն էին, որ Աստուած երբեւէ լսեր էր:

ԼԵՌԱՐՏՈ ԱԼԻՇԱՆ,

ՄՐՄՈՒՆՁՆԵՐ՝ ՄԱՀԱՑՈՂ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԸ ԴԻՄԱՅ

Հեղինակ՝ Դոկա Ռուսիս Մուշատուեի
Թարգմանեց Միհրան Մինասեան-Հալէպ

Դոկա Ռուսիս Մուշատուեի ստրիական ժամանակակից գրականութեան ծանօթ անուններէն է որպէս բանաստեղծ, գրաքննադատ, գրականագէտ եւ խմբագիր:

Ան ծնած է Սուրիոյ Տեր Ջօր քաղաքը՝ 1944ին: Նախակրթութիւնը ստացած է Ռազզաշի Սարտան գիղը, ապա շարունակած է Տեր Ջօր եւ հուսկ՝ Դամասկոս: Հետեւած է Դամասկոսի Պետական Համալսարանի Արաբական Գրականութեան ճիւղին. գոր կիսաուարժգելոյ շարունակած է գայն Պաղտատի Պետական Համալսարանէն ներս ու աւարտած՝ յաջողութեամբ:

Արաբական գրականութեան գծով դոկտորական կոչում ստացած է Դամասկոսի Պետական Համալսարանէն, գերագանց գնահատականով:

Մաս կազմած է Դամասկոսի պետական «Ալ Պատս» պաշտօնաթերթի խմբագրութեան, ապա փարած է Սուրիոյ Արաբ Գրողներու Միութեան «Գրական Շարքաթերթ»ի խմբագրութիւնը:

Այժմ մաս կը կազմէ Սուրիոյ Արաբ Գրողներու Միութեան վարչութեան ու կը խմբագրէ անոր «Գրական կանգառ» հանդէսը:

Դասաւանդած է Դամասկոսի. Հոմսի ու Եամանի պետական համալսարաններէն ներս:

Իր առաջին գիրքը «Աէկ երեսին չորս շուրերը» բանաստեղծական ժողովածուն է. լոյս տեսած՝ Դամասկոս, 1971ին:

Մուշատուեի հեղինակն է աեղի բան տասնեակ մը հատորներու, որոնք կ'ընդգրկեն գրական զանազան սեռեր՝ բանաստեղծութիւն, մանկական գրականութիւն, գրականագիտութիւն եւ հրապարակագրութիւն:

2004-ին Սուրիոյ Արաբ Գրողներու Միութեան կրտսւարակութեամբ «Մեծարեալ գրողներ» մատենաշարով լոյս տեսաւ Մուշատուեի կեանքին եւ գրականութեան մոլորում «Ռուսիս Մուշատուեի-ստեղծագործութեան ազնուականութիւնն ու անապատին վեհանձնութիւնը» խորագիրով յօդուածներու ժողովածուն:

Ստորեւ կու տանք իր արարելէն բնագիրով տակալին անտիպ, Մուշատուեի՝ Մեծն Կոմիտասի նովրում բանաստեղծութեան քարգմանութիւնը:

ԳՐԿՏ. ՌՒՍԻՏ
ՄՈՒՇԱՏՈՒԵԻ

Մ. Մ.

«Կոմիտաս» - Մարտիրոս Սարգսն

Կոմիտաս...

...Լուսաւոր թելը կը յամենայ հոգիիդ ու երկինքի միջեւ...

Կոմիտաս...

Կը յամենաս, դէմքիդ վրայ, այդպէս անորոշ, որոնելով անհնար մեղեդի մը, որպէսզի քնարդ ճշայ յացով ու յոյսով:

Ու կը դժուարանան քանաաստեղծութիւնները,

Ո՛վ խաչեայդ ժողովուրդիդ ողբերովն ու մեղեդիներովդ,

Մինչ շարականներդ անհունօրէն կ՛ոկուելով կ'ուղղուին դէպի հացը իրենց:

Ժամանակն է, երբ աչքերը կը սայթաքին,

Երբ,

Երբ վարագոյրին, կամ գարունին ետեւէն կը յայտնուի միտքդ՝ ուղեւորներու նման:

* * *

Կոմիտաս...

Կը դժուարանան բառերը

Ու կը յայտնուին որպէս միջնորդ դէպի կասկածը բարձրացող,

Եւ պապալդին առջեւ բարձրացած ցայտաղբիւրի մը նման,

Կը խոնարհին ու կը մեկնին դէպի հովիտ...

Չկայ ոչինչ-նոյնիսկ գաւաթը-

Որ այնքան ջինջ քլլայ, որքան... աղբիւրները:

* * *

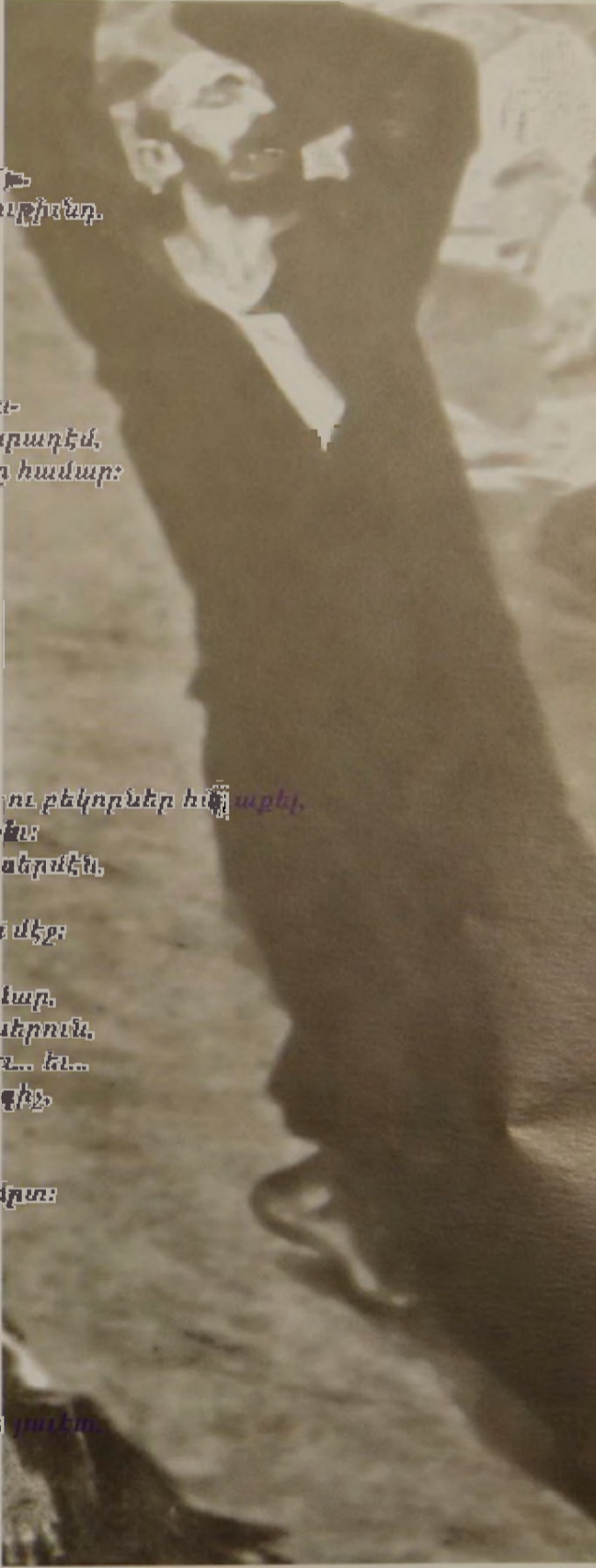
Կոմիտաս

Կը դժուարանայ այն ահը, որ կ'արձակէ ուղեւորը,
Կամ... մորթուողը,
Կը դժուարանայ, կը դժուարանայ, կը դժուարանա՞ր
Եւ դուն, վերջապէս, միայնակ, կը մեկնիս դէպի լոռիքներ,
Կամ... դէպի խենթութիւնդ սրբազան:
Սճապարանքով կը վերցնես քնարդ ու կը ննջես,
Եւ երազի մը ու երազի մը միջեւ,
Կը ծաղկի վիշտ մը ու այլ վիշտ մը,
Եւ իրենց-որոնց պատանքը լոռիքիւնէ է-
Ու քու միջեւ-դուն՝ որ իրենց հանճար կը պարգեւե-
Կը գոյանայ այն մոխրագոյն, երկրորդ արտորը տխրադէմ,
Հաւանական ճամբորդի մը ու... իրա՛ւ վրկուածի մը համար:

* * *

Կոմիտաս...

Կը դժուարանայ ամէն ինչ, ո՛վ վարդապետ,
Կը դժուարանան նոյնիսկ յարեքուն վրայ նուագելու բեկորներ հիմարել,
Կը դժուարանայ շնչելը՝ մտրակին ու ճիշերուն միջեւ:
Այս բարբարոսները, որոնք ծնած են սատանային սերմէն,
Կը խարապանեն անապատը սրտին,
Եւ պոհերուն համար շիրիմ կը փորեն յիշողութեան մէջ:
Մնանք մարդոց աչքերուն դիմաց
Կը հարթեն ծովը, ծրագրուած հանդիպումի մը համար,
Այիքները... ճիշերը... եւ ճայնը վերջին փամփուշտներուն,
Ու արեան վերջին կաթիլը, որ կը ծորի դաշոյնէն, եւ... եւ...
Դժուա՛ր է այս, դժուար է ամէ՛ն ինչ, ո՛վ պատարագիչ,
Դժուա՛ր է այս բանը, ո՛վ հանճարեղ վանական,
Դժուա՛ր է այս արդարութիւնը, ո՛վ մարտիրոսներ,
Դժուա՛ր է այս, ո՛վ տեսողութիւն, դժուա՛ր է, ո՛վ սիրտ:
Դուն ինչո՞ւ դիտող կը մնաս, ո՛վ միտք:
Բաժանումին պայմաններէն է,
Ով այլ բլլայ բաժնուողը
Որ կ'առաջնորդուի կախաղան
Կամ դէպի մահը արիշներուն -
Որ գայ քահանան ու վիշտը յայտնէ անոր,
Ու գայ դահիճը եւ ստուգէ, որ հոգին մեկնա՞ծ է առ յանդ,
Ու շրթներդ յայտնեն
Իրենց ցասումը գերազանց,
Եւ... եւ... անձնասպան բլլայ միտքդ՝
Լացող քնարին յարեքուն վրայ:

Կոմիտասի խելագարումը - Խանճեան

* * *

Որովհետեւ մեզը կայ երկրի վրայ,
Որ նախապէս ծաղիկ մըն էր հոտաւէտ,
Որ մեռաւ հիմա,
Մինչ դուն մոռցար անունդ ու հրաժարեցար մեղեդիներէդ,
Ծաղիկ մը... կարիք մը արիւն...
Ոստ մը՝ ցցուած յղի որովայններու մէջ,
Մանուկ մը, որ կորսուած կին մը կ'որոնէ
Կրակի անապատին մէջ,
Կին մը, յղի՝ յոյսով եւ աղքատներուն ցաւերով
Ու չի՝ հարցներ... կը հարցնէ...
Մեռաւ հիմա եւ...

... ..

... ..

Կոմիտա՛ս
Վերադարձի՛ր, թէկուց ակնթարթի մը համար:
Վանականին ու բանաստեղծին համար դժուար է.
Նաեւ՝ երաժիշտին, նկարիչին ու իրաւապրկուածին համար՝
Արիութիւնը տեսնել վանդակի մը մէջ,
Ու հացին պատառը՝ բանաստեղծութեան ետին,
Իսկ դժուարագոյնը՝
Տեսնել վրձինը թուրքի ծաղկամանին մէջ...

... ..

... ..

Դժուար է,
Դժուար՝ է,
Դժուար:
Դժուար է որ կարիքը,
Որ չոր առաւօտներուն՝ նմանակն է ցօղին,
Թռչնոտի ու իյնայ ծաքաւ գետնին վրայ
Որպէս մեռած թիթեռնիկ:

* * *

Ո՛վ վանական,
Ո՛վ ընկերը նահատակաց,
Ո՛վ հայր,
Դժուար է սատանան անիծելը
Այն բանին համար՝ որ Յիսուս յարութիւն չէ առած տակաւին,
Որովհետեւ մենք, սերունդէ սերունդ,
- Ինչպէս շրջուն գուսանները -
Տաղերուն ետին
Հաց կ'երապենք:
Կ'երապենք...
Յոգնած արեան գիշերներու
Դաշոյններու փայլքին,
Մինչեւ ե՞րբ կարելի է դիմանալ այս գարշելի քառսներուն:
Հովիին առջեւին փախչող հաւթերու խենթութեան այդ պահուն նման
Կու գայ մեծագոյն ոճրագործը,
Բերնին խիճ մը ու փամփուշտ մը.

Կու գայ դաշոյնով՝ խրուած կոյսի մը մարմինին,
 կոյսի մը որ կը սողոսկի իր բացուած որովայնին
 Եւ գողցուած կուսութեան վրայ,
 կոյսի մը, որ կը խրուի ցեխին մէջ:
 Կովիտա՛ւ... Կո... մի... տա՛ւ,
 Ո՛վ մտքի պատուհաս,
 Վախը մինչեւ ե՞րբ այս սպիտակ թուղթը
 Երիայի մը պիտի վերածէ,
 Կամ ակնոցի շրջանակի,
 Այդ գայլ-փաշային գոյքերուն մէջ:
 Կովիտա... Կո... մի... տա՛ւ...
 Մինչեւ ե՞րբ այս յուսահատութիւնը...
 Բաց կուրծքովդ փամփուշտի մը կը հանդիպիս,
 Թերեւս սպիտակ անկողինի մը վրայ
 Եքեղ երապի մը մօտեցած,
 Օձիքով, լարերով ու սրտի փաթերով,
 Գուցէ հանդիպիս անտարբերութեան,
 Ու գրաւի դնես խելքդ,
 Ո՛վ հայր,
 Համբերութիւնը...
 Մի՛ն է արժանիքը մեռելներուն:
 Բացօթեայ ու տեսանելի անցքին մէջ,
 Բազմաթիւ թեկնածուներ կան շքանշան ստանալու,
 Եւստի թեկնածուներ՝ առատ զինի ու մեծաքանակ ոսկի առնելու,
 Մինչ դուն հա՛ց է որ կը ցանկաս բոյորին,
 Ուրախութի՛ւն բոյորին,
 Խաղաղութի՛ւն բոյորին...
 Եւ մահ՛ բոյորը սպանողներուն...
 Եւ քանի որ արդարութիւն կը ցանկաս՝
 Ուրեմն դուն հա՛յ նս, մտածո՛ղ էս,
 Զրկանքի յուսանցքին վրայ, մինչեւ խենթութիւն կամ... երածշտութիւն:
 Վիթխարի՛ մանուկներու սգահանդէսի մը ընթացքին,
 Որոնք ընդոստ վիշտ ստացան,
 Եւ փոքր՝ դեռ չկազմաւորուած թիթեռնիկներու շքերթին պէս:
 Երկչոտ մարդու մը կողմէ կուրծքն ի վեր արձակուած փամփուշտ մը,
 Դաշոյն մը՝ խրուած սրտին,
 Եւ փամփուշտ մըն այ՛ առ հաշիւ...
 Այդ հզօր պահուն, հոգիդ բարկութեամբ դուրս ելաւ միտքէդ
 Ու փախուստ տուաւ մատներուդ ծայրերէն,
 Որովհետեւ շուշաններու փունջ մը յայտնաբերեցիր Եփրատի ափերուն
 Եւ Պայիխի ու Խապուրի ջուրերուն մէջ:
 Եւ կապարներու խումբ մը, որ ոսկիի վերածուեցաւ
 Տասերու առաւօտներուն...
 Կապար մը՝ խիպախի մը կուրծքին,
 Դաշոյն մը՝ ծերունիի մը կոնակին ու կնոջ մը որովայնին,
 Որդ մը՝ հին այգիի ծայրամասին՝ ձիթապատուղի մը մէջ,
 Կապար մը, դաշոյն մը,
 Դաշոյն մը, կապար մը,
 Քրքիջ մը, գրաւ մը, աղաղակ մը եւ... արիւն,
 Խոր հառաչներ, անխօս մանուկներ,

Գը՛ւ, դը՛ւ... դը՛ւ, դը՛ւ... տօ՛, տօ՛, տօ՛, տօ՛,
Ա՛ա՛ա՛ա՛ա՛ի,
Ա՛ա՛ա՛ա՛ա՛

... ..
... ..

Կը դժուարանայ ամէն ինչ:
Հանդարտօրէն ու ծուլօրէն տարածուի՛ր բոլոր ուղղութիւններով,
Եւ մեր մօտ ձգէ երաժշտութիւնդ,
Կուցէ Սուրիոյ ու Երեւանի մանուկները նուագեն զայն:
Ծուլօրէն կարդա՛ ափերուն վրայ տարիներուն հետքերը,
Ու բռէ՛ կեանքի դոնտպանին.
-Մի՛ արթնցներ ննջողները կիրակիի պատարագէն առաջ,
Մի՛ արթնցներ զանոնք եթէ երբեք քնանան,
Մի՛ արթնցներ եթէ նոյնիսկ իսանգարեն հանդարտութիւնդ,
Կամ դո՛ւն իսանգարես զիրենք:
Ո՛չ ոք արթնցուր:

Կոմիտա՛ս, ո՛վ քարոզը մենակեացներուն,
Ողիսականներդ բազմացան,
Դժուար ու վատ ժամանակի մը մէջ, որ չքացաւ ու անցաւ,
Բայց...
Բայց Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց,
Հայր յարեա՛ւ ի մեռելոց,
Նան՛ ո՛ստը ձիթենիի

Ալեյուիա՛ա՛ա...
Ալեյուիա՛ա՛ա...
Ալեյուիա՛ա՛ա...

- Գետակ՝ որ կը հոսի Եփրատի մէջ:
- Գետակ՝ որ կը հոսի Եփրատի մէջ:

15 Ապրիլ 2000, Դամասկոս

Իբրև Արցունք Արեւի

Փշրուող ալիք ծայրերու վրայ,
Մութին մեռնող դարու փլատակներուն տակ,
Հանգչող խաւաքարտ ցաւ,
Որ գիտես առնել թելեր ճամբորդելու համար այս խաւարներէն խոնաւ:

Կարեկցութեան ժպիտ՝ տունդարձի ճանապարհներէն ետք:
Ահա լոռութիւնը մեռնող բանաստեղծներուն
Որ չորցող անձրեւներու քոյրին հետ կը բարձրանայ գետնի գոյորշիէն,
Եւ ջղագրգիռ՝ կը պարզուի ամէն աշնանամուտին,
Ըլլալու համար բնակարան մը ուր տիրէ սէր եւ խաղաղութիւն:

Այս շմեռնող օգոստոսին
Կը հեռուիմ անոնց հաշտ հեռացման.
Ինչպէ՞ս չգրեյ այդ յուր մեկնումներուն մասին.
Անոնց վերքացած երգերուն,
Անոնց հեթանոս աղօթքներուն,
Այս անիծուող գիրի դարուն:
Փլատակներուն տակէն նոյն պատկերը աչքերուս,
Երբ մէկը ծաղիկ մը ավերուն,
Կը մօտենայ սպիացնելու համար մեր մեծ վերքերը
Եւ յիմար սպասումները ելեքդրոնիկ նամակներուն:

Գրականութիւնը կը մեռնի հոն
Ուր կը սողան որդերը՝
Եւ բաժակները կը պարնուին քծնանքի եղունգներուն:

Դար, կնքեմ անունդ անոր անունով որ գերադասեց մահը ազնիւ
Եւ աղիողորմ արցունքներ շթափեց տաճարին առջեւ:
Ճիշդ է, մերթ գարեջուրի փող շունեցաւ:

Զսողաց:

Աւարտին՝ խեղդամահ չեղաւ,
Այլ հարապատօրէն տուաւ կեանքը անյայտին:
Մնաց թանձր ու սգօն յիշատակ մը իրմէ
Մինչեւ մով մը վառեմ հայրենի քարին,
Ու խունկ տանիմ ծառերէն Արեւելքի:
Մզլոտած ցաւը քակելու համար ցուրտին տակ,
Ուր ոչ թէ գարեջուր այլ ճիւներու արցունքներէն պիտի խմէ:
Իրմէ,

Մնաց թանձր յուշ մը միայն,
Լուսանկարներու տրցակին մէջ,
Գիրի աղօթամատեանին շուրջ,
Եւ գինիի շիշերու հարեանութեամբ:
Ծայրը յոգնած քաղաքամայրին
Ուր երկու թաւ սառը մածնաշուր
Վարդան Ֆէրէշէթին հետ,
Քմայրոտ յիմարութիւնը շաղփաղբ գրականութեան:
Այդ թոյնէն խմեցինք,
Ուտքի խմեցինք,

Ուտլթ Ուիթմէնի յիշատակին
Հրաշեայի սեւ յուտանքներու տարափը կար,
Կար մայթերու աղիճներուն կարեկցանքը:
Եւ կապոյտ միջնադարու բանաստեղծութեան մասին հապացինք:
Ու հապարամեայ քէպապի մագաղաթները խանձելով ածուխներու վրայ
Ածուի դարձած մտաւորականութիւնը յիշելով...

Եւ այս բոլորը Վահան Թամարեան

Եւ այս բոլորը քանաստեղ ծօրէն,
ճակատագրով մը երկնասլաց:

Հիմա գիտատղ մը կ'անցնի,
Անունդ կը հեռանայ,
Կը որքանան ընկերներդ վաղեմի,
Ու Ծաղկան կը վերագտնէ իր թափառական որդին
Ժամանակը կը խնդայ, ու կը ծխէ վրայ,
500 դրամնոց այդ սեւ սիկարէթը եւ քանի մը շիշ, անկիլիկիա կիլիկիայէն:
Տէրեանին պիտի չերթանք միայն,
Այլ քնչի որ յիսուն տարի Տէրեան քացատրեցիր ընկերներու:

Գուն որ գերադասեցիր լուռ մահը ու սիրտդ դրիր արցանի մէջ
Ճաշած սիրտդ երեխայ
Եւ Ծաղկայի միբուքուտ պուպրիկին պէս աներեր ու մելամաղձոտ,
Որուն մանկութիւնը անցաւ ճանապարհներուն վրայ,
Եւ որուն ուշ հասած ժամանակը
Գարձաւ խայթոց
Խեչափառին պէս,
Որ իր վերքը կը խայթէ, որս ըլլալու սարսափով:

Մնաց վառած ժպիտ մը աներեր
Եւ կտոր մը հաց:
Կտոր մը պանիր պոխչային մէջ,
Ու սովորական դարձած այնքան արտասովոր խենթութիւնդ,
Որուն համար արժէր ցնցել ասպերախտութեան այգին:
Ու ցուրտին քնացող մարմինդ,
Դարձնել ճակատագրի յենարան,
Որպէսզի չհրկիպուին մարմինները գրողներուն,
Յիշելով Եուրօայի երգիչը վսեմ:

Անբառ եւ ցնորային այս բաժանումին համար,
Որպէս Արեւելքի ինքնամոռաց խունկ,
Իբրեւ քանաստեղ ծի սրտքաց վրոյց այս տողերը,
Առ յաւէտ Ծաղկայի ծառ հազած ու ամէն գարնան մեզի
Խաղող մատուցող
Այգեպան:

ՈՒՅԿՈՂՈՒՄ

Հորեղբայրս կը մեռնի
միւսին տակ
պազած ու լուռ
կեանքի խաղէն ճանճրացած
իր ետին գալիւնոյի ամբողջ թափրանք մը.
Թորոնթոյի գիշերային աստղերը տալով
գինովներու երգերուն:

Բարի եկար արջերու երկիրը,
ու կէս կառակով ծիւսխոտէն սեւցած ատամները
ցուցադրելով կը դիմաւորէ երազս:

Երազս կը մեռնի
ստաւտուն կը թաղեն զանիկա
Գանատայի խոշոր թերթերը՝ Toronto Star եւ
Toronto Sun կը գրեն անոր մասին:

Տեսայ արեւմուտքը,
ստրերը բազկաթոռին
անհոգ եւ պոռնիկ.
հեռու իր լոյսերէն, շինծու նէօնէ լոյսերէն
թշուառ, նօթի, ստրկացած եւ տառապող Արեւելք մը կայ,
որ կը կոտտայ ցաւերու մէջ:

Հիմա եւ միշտ կը սպասանք արեւմուտքի լայրծուն
էութեան,
անոր բարձրայարկ շէնքերուն,
անոր սուտ դէմքերուն,
անոր պահածոյ խիղճին
անոր սկեպտիկ կեղծամներուն
անոր չին եւ հրեայ աստուածներուն,
անոր տհաս միրգերուն,
Եորք գերեզմանէն բարձրացած անոր խաչքարերուն:

Բոլորին համար կը մեռնի հորեղբայրս.

Սիրտը դրած խիղճի եւ արիւնի աքցաններուն,
յիշելով օտարի իր ձեռքերով կառուցած ինն տունը.
Austin մեքենան եւ կինն ու առաջին զաւակին ծափտը:
Եւ այս բոլորը կեանքի մը համար որ եղաւ անուպայ վազք մը.
անիմաստ իր ծնունդի անկողինէն մինչեւ դազադի կափարիչին փակուիլը.
կեանքի մը որ սիրեց դրամը. հեզնելով,
արմատներ, ընձիղուած սիրտի ծայթք եւ արեան սերուն:

Անհայրենիք հայու կենանք, որուն մագիլները խրուեցան
սառն էւ մինակ ասփերու վրայ
ու ձեռքերը անոր սառեցան:

Սուրճը կը մսի
հոգին կը մսի:

Մեռած մարմինը կը դառնայ սառած միսի կտոր մը,
որ պահածուի պէս կը դրուի փոսին:

Քանի քանի անգամներ կը գրեմ մահուան մասին.
Ու տակաւին ան կը մնայ անհասկնալի.
Այս վազքը, այս ծնունդը, այս մտերմութիւնը, այս նախանձը, այս աշխարհն անհոգ ու
պոռնիկ, այս դրամը,
հորեղբայրս էւ մահը:

Իր բառերուն մէջ կար թոյնը
ու յիմար փափաք մը որ սիրտս պայթէր իր ցաւէն:

Իր սաքերուն մէջ յանդիմանութիւն էւ թախիծ
Որ մարէին ալ ջիղերս:

Ու ծաղրը ամբողջ գերդաստանին որ պիտ որպէս
բանաստեղծ կը պատուէր. էս Սազո Արեան:
Իսկ անոնք բոլորը կը դառնային փոշին գրիչիս.
Բացի այն քիչերէն որոնք կը քնանան հոգիիս խորանին առջեւ.
Կինս, երեխասս, մայրս կարեւոր:

Եւ բոլորը կարծես խեղդուած իրենց մաղձին մէջ.
Փակուած իրար մէջ ու տգեղ.
Մինչ խորանիս մէջ
Կինս երեխասս էւ մայրս կարեւոր.
Բացուած ճառագայթներ ինչպէս
Արեւու էւ Աստծոյ:

ՍԱԶՕ ԱՐԵԱՆ

ՔՈՐԳՍ ԿԸ ՓՈՒՄ ՀՈՂԻՆ

Խորտաբորտ է ճամբաս,
Ճվմուած ինդուքներ կը ծղին նորէն,
Փշոտ ծաղիկներ կ'արհունեն ուղեղս,
Կը քալեմ:

Բուպիկ ուղքերու տակ
Ապակիի փշրանքները կը ներկեմ կարմիր,
Կը լուսմ ճամբաները իմ հին յուշերով,
Կը կոխկրտեմ ու կ'անցիմ
Կը կոխկրտուիմ նաև
Բայց կը քալեմ:

Էր ցանկամ,
Կ'անշարժանամ,
Ոստումներ ապարդիւն,
Տեղքայ անդրդուելի:

Խոստումներ անապատի մէջ կը ցնդին,
Պայթուցիկներ կը բարձրանան,
Երազներ կը թափին վար,
Մաշած բառեր գիշերուան հովին հետ կ'ոչնչանան,
Օրացոյցի թերթիկներ կը հալին,
Կը վառանցեմ քալելով:

Կը քալե՞մ,
Ելո՞, կը քալեմ աչքերս փակ,
Կարմրած դրօշակս երկնքին սրտին ցցած,
Կը քալեմ:

...Չայն մը հեռուէն,
...Չայն մը ներսէն,
Կը պոռթկայ հոգիիս գնչուհին,
Կը նետե՞ ցաւցնող կօշիկները,
Կ'արձակե՞ մազերը,
Կը բանայ կուրծքը,
Կը սպառնայ փոթորիկներուն,
Կը պարէ հեւրով,
Կը պարէ ցաւով:

Նոյնն է ճամբաս,
Նոյն անկիւնը
Ճեղքուած պատ մը հին,
Նոյն խենթը մեր թաղին:

Պատին վրայ խենթը կը գրէ.

«Պատիկ եմ ես»
«Մեծ են մարդիկ»:
Կը խնդայ լալով:

Կը գրէ նորէն,
Կը գրէ վախով,
«Ուրիշ եմ ես»
«Պատիկ են մարդիկ»
...

Նոան հատիկի նման,
Փոքր աղջիկ մը,
Կը ստորագրէ պատը,
Ծաղիկով մը,
Համբոյրով մը,
Ծաղիկ մը նորէն,
Համբոյր մը կրկին,
Գիտէ՞ր՝
«Ես գծել շատ կը սիրեմ»:

Խենթը կը հոտոտայ գծուած ծաղիկը պատին,
Խենթը կը կարօտնայ հատիկը նոան:

Համբան իր տեղն է տակաւին,
Կը քայլեմ նորէն,
Մարդոց ստեղծած լեռներէն,
Ողբի հոտած լեռներ,
Օրէնքներու լեռներ,
Թունաւոր մշակոյթի կոթողներ
Ճզմուած աչքեր,
Խեղդուած երազներէ քիած
Անարուեստ գիտեր:

Մթնցաւ նորէն,
Մութ է շուրջս,
Մութ ու լոյս,
Կապոյտ է անդին:

Կապոյտ նեւեր կը թռչին,
Կը դաչին այրող այտերուն,
Կը բորբոքի ցաւերը ներքին,
Կը մարի կրակը մոմին,
Խաւարին մէջ մինակութիւն,
Պարապ ստամոքսի արձագանգ,
Մոռցուած ճաշեր
Գետին նետուած, չհամտեսուած պտուղներ,
Անօթութիւնս կը հայի բերնիս մէջ,

«Պար ազատութեան» - Վահագ ֓ալանյան

Կարօտը կը հոսի շրթներէս,
Անօթի եւ տակաւին:

Կօշիկս կը ցաւցնէ ճկոյթս,
Կարօտս կը ցաւցնէ սրտիս ճկոյթ մասը:

Հոգիս իբրեւ մաշած ու բզկտուած գորգ
Կը փռեմ գետին,
Գուն կ'անցնիս անոր վրայէն վախով,
Եւ ոտքերդ կ'այրին գորգիս կրակէն:

Թող հիւսեմ մեր տան պատը,
Մեր առաստաղը,
Գետինը թող մնայ հողով,
Ուր պլտի փոռնք մաշած գորգս հին,
Պիտի հանգչեցնեմ իմ յոգնած հոգիս,
Ու ծաղապատիկ նստած,
Պիտի հաւաքենք նոսն հատիկներ կրկին:

Մօտեցիր ինձի,
Դիր ձեռքդ ճակտիս,
Նայիր աչքերուս,
Տէ՛ս,
Մրոտեցի էջս,
Խառնեցի երազներս երազներուդ,
Եւ ես
Կը ծպտիմ կրկին:

«Առանձնութիւն» - Մարտի Փանոսեան

- Դեպի լոյս - - Մարտի Փանոսեան

ՀԱՍՅԵՆ ԽՆՁՈՐԻ ԿՈՐԻՉԻՆ

Խնձորի կորիզին մէջ փակուած
կը տօնեն ապատագրումս,
Կեանքի գունատը մեղքերէն:

Այստեղ շկայ ցերեկ ու գիշեր,
Լոյսը կողակիցս է մնայուն,
Իսկ ես լայն կօշիկներ հագած,
Իբրեւ մենակատար ու հանդիսատես,
Հիրքնկալուող հիւր միակ,
Բեմին վրայ ու բեմէն վար,
Որոշած եմ գինովնայ:

Մոմերու շուրջպարին կեդրոնը նստած,
Կը պատասխանեն հեռաձայնին,
«Խաղաղութիւն»ն է, որ անգամ մը եւս,
Կը փորձէ կաշառել զիս...

Ո՞ր մէկն է իրեն պէտք
Լայն կօշիկնե՞րս
Թէ հասցէն խնձորի կորիզին...

Հին աստուածներու պատուիրակութիւն մը,
Կու գայ մօտս Բարի Եկարի,
Կը միանան տօնահանդէսիս,
Ու մենք կը գինովնանք միասին...

ՎԻԹ

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻ ԵՒ ՄԻՄՈՆ ՎՐԱՑԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐԻՆ

Հանրածանօթ է, որ Շահան Շահնուրի «Նահանջը սուանց երգի» վէպին հրատարակությունը, մասի՝ «Յառաջ-ի էջերէն որպէս թերթոն, եւ ապա՝ առանձին գիրքով, մեծ աղմուկով առաջնորդեց անոր մոտքը հայ գրականութեան մէջ: Աւելի ուշ, 1933(հսկաններու հրապարտական վիճայարոյց յողումները, պատմածքներու հատորը, հիւանդութիւնը, դէպի ֆրանսական գրականութիւն անցքը, սյառնառներ եղան անոր շուրջ ուշադրութեան տեսական պահպանումին:

Ստորեւ հրատարակուող անտիպ նամակները ուղղուած են Շահնուրին իր կեանքի տարրէ: շրջաններուն: Առաջինը Աւետիս Ահարոնեանի կողմէ անմիջական ու գնահատարկ հակազդեցութիւն մըն է վէպին ընթերցումէն ետք: Շահնուրի պատասխանը, երբ՝ եղած է, յայտնի չէ մեզի: Գիտենք, սակայն, որ Շահնուր բարձր համարում մը չուէր Ահարոնեանի գրականութեան մասին, ինչպէս որ շատ կտրուկ կերպով արտայայտուած է, օրինակ, «Վաւերաթուղթը» ընդարձակ յօդուածին մէջ, որ լոյս տեսած է «Ապագայի մէջ, 1938ին»՝ իսկ անկէ առաջ՝ Անդրանիկ Անդրէասեանին ուղղուած նամակի մը մէջ (Մայիս 1, 1937):

Շահնուրի եւ Վրացեանի միջեւ նամակագրութեան գոյութիւնը արդէն ծանօթ էր. 1933ին վերջինիս գրած ու կենսագրական տեղեկութիւններ ակնկալող նամակին Շահնուրի պատասխանը հրատարակուած է «Բագին»-ի մէջ քառորդ դար առաջ՝ Վրացեան պատրաստած է հոն ակնարկուող յօդուածը

«Վէպ»ի համար, որ մնացած է անտիպ եւ լոյս տեսած՝ աւելի րան երեսուն տարի ետք, «Յառաջ-ի մէջ (Կեկտեմբեր 7, 8 եւ 9, 1965):

Այնուհետեւ, կր թուի թէ նամակագրութեան շարունակութիւնը սպասած է մինչեւ Վրացեանի 1951ի գիրք, որուն շարժառիթ եղած են օտարազգի ծանօթի մը տուած տեղեկութիւնները: Այն առեւ Շահնուր իր երկարատեւ հիւանդութեան ծանր տարիներու ժամանակաշրջանը կ'անցընէր, առանց ստույգ հանգրուանի եւ ապրուստի միջոցներու: Արդեօք արձագանգած է Վրացեանի նամակին: Աւելորդ չէ նշել, որ Շահնուրը ընդհատական կեցուածքը եւ անցեալի յարձակումները Հ. Յ. Գաշնակցութեան վրա արգելք մը չեն եղած, որ «հայ գրասէր եւ ընթերցող», դաշնակցական Վրացեանը հետաքրքրուէր ֆրանսահայ արձակագրին ճակատագրով եւ պատրաստակամութիւն յայտնէր օգնութեան ձեռք մը սնկնելու անոր: Գողտիարական տարակարծութիւնները մարդկային յարաբերութիւններու պատուար մը չէին:

Աւելցնենք, որ նոյնութեամբ հրատարակուող ձեռագիրները պահպանուած են Երեւանի Եղիշէ Զարննցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Շահան Շահնուրի ֆոնդին մէջ: Ընդհակառակութիւն կր յայտնենք Գրիգոր Քէօսեանին Պոստըն, որ վերջերս մեր ուշադրութիւնը հրաւիրած էր այդ արխիւին վրայ:

ՎԱՐԳԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1. Շահան Շահնուր, Սիրտ սրտի, Փարիզ, 1995, էջ 147-148:
2. Շահան Շահնուր, Նամականի, հատոր երկրորդ, Պոստըն, 2004, էջ 115:
3. «Շահեկան նամակ մը», Բագին, Ապրիլ 1979, էջ 68-71:
4. Գրիգոր Շահնուրեան, Կենսագրութիւն եւ մատենագիտութիւն Շահան Շահնուրի, Անթիլիաս, 1981, էջ 134: «Վէպ»ի մէջ լոյս տեսնելէ յօդուածին Շահնուր ակնարկութիւն մը բրած է Ա. Անդրէասեանին ուղղուած Ապրիլ 18, 1934ի նամակին մէջ, ուր նաեւ Վրացեան, Չօպանեան եւ Օշական իմքած է հասարակաց դասակարգի մը մէջ՝ «հրապարակը ծերերուն է...», բայց թո՛ղ գրեն, միայն թէ քիչ մը քիչ գլուխ ու՛նցնեն իրանց յարստեանական վէճերով, պատաւական ինդիքներով» (Շահնուր, Նամականի, էջ 93-94):

Ա.⁵

28 փետր. 1930

Պ. Շ. Քերեստեշեան⁶, Պարիզ

Սիրելի Հայրենակից!

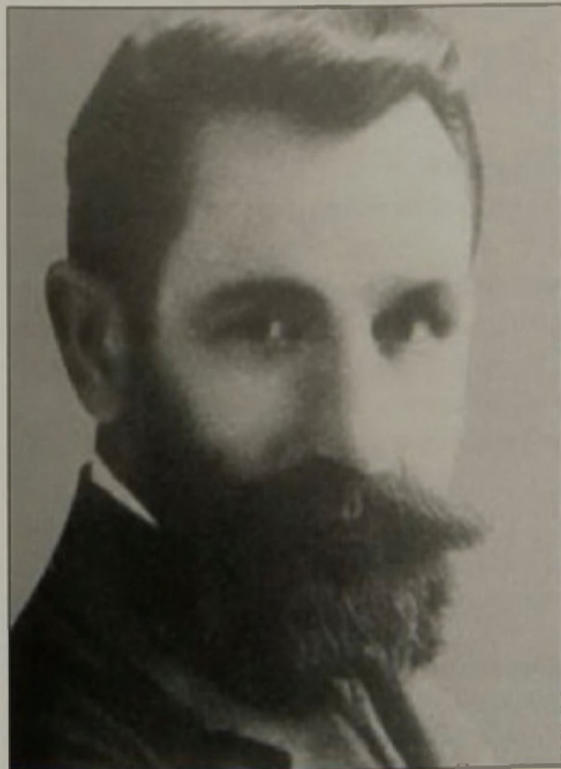
Այս տողերն ուշացան. յուսամ ներողամիտ լինիք. չ'ուզեցի [sic] գրել առանց սուարտելու Ձեր գեղեցիկ գործի ընթերցումը: Գիտե՞ք սակայն, որ աչքերիս տկարութիւնը դժարին է դարձնում երկարաշունչ ընթերցումը:

Ուրախ եմ ասել, որ ո՛չ միայն արւեստի, հապաւ եւ հասարակական ու ազգային տեսակետներով Ձեր երկը զգայացունց երեւոյթ է. մեր այս տրտում, անշող ու անհոգի օրերն են խտացած Ձեր երկի մէջ. անցած ահաւոր պատերազմի երեսից կոտորած ու խոշտանգւած երիտասարդ խղճմտանքների ու հոգիների հեկեկոցն է այս:

Ձեր մատը վերքի վրայ դրիք անգթօրէն եւ ես ուրախ եմ մորմոքին, որպէսզի «դուրը ներսէն չը գոցի», վասնզի «յուսով ապրելը» անմահութեան մի կտորն է. սոսկական «ապրելը» - մահ:

Երիտասարդ ցասում է այս երկը ուր վայրագօրէն ճգնում են իրար զօրւել մեր ցեղի խորունկ ցաւն ու վերելքի ջլապինդ հետքը:

Շարունակեցէք, ողջունում եմ Ձեր նուրբ ու կորովի տաղանդը եւ ի բոլոր սրտէ յաջողութիւն եմ մաղթում Ձեզ:

Սիրով Ձերդ՝
Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

5. Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան - ԳԱԹ, Շահան Շահնուրի ֆոնտ. թիւ 14:

6. Շահնուրի ֆոնտ մականունը Քերեստեան էր:

7. Կ'ակնարկէ «Նահանգը առանց երգի»-ին «Փարիզ, 1929»:

Բ.՝

Փարիզ, 17 Դեկտ. 1933

Յարգելի պ. Շահնուր,

Թող տուէք յայտնել Ձեզ իմ սրտագին շնորհակալութիւնը այն անմոռանալի ապրումներուն համար, որ պատճառեց ինձ Ձեր «Յարալեզներուն Դաւանանութիւնը» գործի ընթերցումը¹: Իբր հայ գրասէր եւ ընթերցող՝ անսահմանօրէն ուրախ եմ Հայոց Գրականութեան համար, որ յանձին Ձեր տէր կր դառնայ կամօքն Աստուծոյ օծուած մէկ նոր տաղանդի:

«Վէմ»² յաջորդ Նեիմ մէջ կ[']ենթադրի յօդուած մը տալ Ձեր այս գործին առթիւ: Բարի չէի՞ք ըլլար արդեօք հաղորդելու ինձ, ըստ կարելոյն, մանրամասնօրէն, կենսագրական տեղեկութիւններ Ձեր մասին - Ե՞րբ, ո՞ւր, ի՞նչ ընտանիքի մէջ ծնած էք, մանկութեան միջավայրը, դպրոցական կրթութիւնը եւ Ձեր կեանքի հետագայ փուլերը: Ե՞րբ սկսած էք գրել, ո՞ւր եւ ի՞նչ գործեր ունիք տպած: Կեանք եւ հայեացքներ: Եւ այն ամենը, որ կը խորհիք թէ անհրաժեշտ է գրագետի մը բազմակողմանի եւ առարկայական զնահատութեան համար:

Անգամ մը եւս շնորհակալութիւն Հայոց Գրականութեան ընծայած Ձեր գեղեցիկ գործին համար:

Ձերն յարգանքներով՝
Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

1. ԳԱԹ. Շահան Շահնուրի ֆոնտ, թիւ 21: Գրուած է «Վէմ» հանդէսի նամակաթուղթի վրայ:
2. Շահան Շահնուր, Յարալեզներուն դաւանանութիւնը, Փարիզ, 1913:
19. «Վէմ», հանդէս մշակոյթի եւ պատմութեան: Լոյս տեսած է Փարիզ, 1933-1938ին, Սիմոն Վրացեանի խմբագրութեամբ:

4. Sq. Léon de Bertalot
Courbevoie

Գ.՝

20/V/1951/Սան Ֆրանսիսկո

Սիրելի պ. Շահնուր.

Բարեկամս՝ պ. Աբր. Ալլաբրի¹¹, Փարիզէն, գրած էր Ձեզ հետ ունեցած հանդիպման մասին եւ բարեկամներ հաղորդած Ձեր կողմէն¹²:

Իմ համարումը միշտ բարձր եղած է Ձեր գրականութեան մասին եւ, թէեւ անձամբ քիչ ծանօթ, կլ'ուզէի անմիջապէս գրել Ձեզ, մանաւանդ որ, պ. Ալլաբրի¹³ հաղորդած տեղեկութիւնները Ձեր առողջական վիճակի մասին խորունկ ցաւ պատճառեցին ինձ: Դժբախտաբար, ես ալ հիւանդացաւ, եւ երկար ժամանակ պէտք եղաւ ապաքինման համար: Որով աւելի եւս կը զգամ միջանկրթեան տառապանքը, եւ բարեկամական խօսքի մը արժէքը դուրսէն:

Պ. Ալլաբրի¹⁴ն ալ նքա՛ն շերտ խօսքեր գրած էր Ձեր մասին: Իրմէ իմացալ, որ այժմ նիւրած էք ֆրանսական գրականութեան: Կը հաւատամ, որ այդ աւպարէզի վրայ] եւս յաջող էք, ինչպէս հալոց գրականութեան մէջ, ուր Ձեր «Նահանջը առանց երգի» կը մնայ անմահ, իբրեւ որոշ ժամանակաշրջանի մը սերունդի ապրումներու արտայայտութիւն: Երանի՛ թէ նման նոր գործեր եւս ի վիճակի լինէիք պարզեւելու մեր գրականութեան:

Սիրելի պ. Շահնուր, կը մաղթեմ Ձեզ շուտափոյթ ու կատարեալ ապաքինում: Եւ ուրախ պիտի լինեմ, եթէ կարողանամ յետէ բանով օգտակար լինել Ձեզ: Խնդրեմ՝ առանց քաշուելու գրեցէք ինձ՝ յետէ բանի պէտք ունի՞ք Ամերիկայէն, որ կարողանամ Ձեզ ուղարկել: Իմ մնայուն հասցէն է. - 212 Stuart St., Boston 16, Mass¹⁴.

Անկեղծօրէն Ձերդ՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

11. ԳԱԹ, Շահնուր Շահնուրի ֆոնտ, թիւ 21: Գրուած է «San Carlos Hotel, Los Angeles» նամակաթուղթի վրայ:
12. Ինծուօր անձ մը, ամենայն հաւանականութեամբ ֆրանսացի իրեայ մը (Abraham Halperin):
13. 1947-1959 թուականներուն Շահնուր ապրած է Փէսայի Հօ-Լեւէք բուժարանի ծանր հիւանդներու բաժնին մէջ:
14. «Հայրենիք»ի հասցէն:

«ԱՆԻ» ԱՄՍԱԳԻՐ

Հայկազի - Սուրիա - Համազգային Հայ Կրթական և Մշակութային Միության Հայագիտական Ամսագրի ուսանողներին Հուրի Քեհեայեան, որպէս աւարտանառ ներկայացուցած է. 2005ին, Վահէ-Վահեանի «Անի» ամսագիրը, ուսումնասիրութիւն և մատենագիտութիւն, ղեկավարութեամբ Մ. Երամեանի: Ուշագրաւ է երևոյրը, հասկնալու համար մօտաւոր անցեալը և հասնողունելու համար որ գրականութեան արեւոյր վառ կը մնայ Մփիտքի մէջ:

Ա- Մասը՝ «Անի» ամսագիրը

«Անի» ամսագիրը գրականութեան եւ արուեստի նուիրուած հանդէս մըն է, որ յոյս տեսած է Պէլլոսթի մէջ, 1946-1955 թուականներուն:

Ունեցած է 20-5x28 սմ ծաւալ, եւ տարեկան միջին հաշուով 670 էջեր: Վերջին տարուան՝ 1955ի թիւերը չեն ամբողջացած, եւ հանդէսը դադրած է ճրդ թիւով, 282 էջեր հրատարակելէ ետք: Հանդէսին բոլոր թիւերը յոյս տեսած են Պէլլոսթի «Ռոթոս» ապարանէն:

«Անի»ն ասա տարիներ շարունակ հրատարակուող եւ փնտռուած ամսագիր մը դարձաւ, շնորհիւ իր խմբագրին՝ Վահէ-Վահեանի, որ ոչ մէկ ջանք ինչայնչ հանդէսի յաջողութեան համար:

Երբ «Անի»ն սկսաւ յոյս տեսնել, Միջին Արեւելքի Հայ դադուութեան մէջ տակաւին չկային «Շիրակ» կամ «Բաղին» գրական հանդէսները: Կային կարգ մը այլ հանդէսներ, ինչպէս «Ակօս»ը, «Դէպի երկիր»ը, «Երիտասարդ Հայուհի»ն, եւ կար Անդրանիկ Մառուկեանի «Նայիրի» ամսագիրը, որ սակայն իր խմբագրին կուսակցական պատկանելութեան պատճառով, չէր խմբեր բոլոր գրողներն ու բանաստեղծները: «Անի»ն եկաւ այդ բացը ամբողջացնելու:

«Անի»ն դարձաւ գրական այն հանդէսը, որ կամրջեց Մփիտքի եւ Հայաստանի գրողներն ու բանաստեղծները, որոնք յաճախ հանդիպեցան հանդէսի էջերուն:

Խմբագրին հաւատաւոր իրանդավառութիւնը կարծէք փոխանցուած էր նաեւ բոլոր աշխատակիցներուն, որոնց համար Հայաստանը կը մնայ սփիւռքահայ մարդուն միակ եւ վերջին կուռանը:

«Անի» կը յենու համոզումի մը, որ հաւատքի նուիրակներն եւ ուժ ստացած է՝ ջարդի եւ դալթականութեան սերունդը օր մը անպայման պիտի հաւաքուի հայրենի հողին մրայ, ինչպէս եղաւ 1946ի Ներկայիցին, եղբուքիւն մը, որ ամբողջ մարդկային պատմութեան մէջ տակաւին իր հաւասարագոր զուգահեռը չունի: Եւ սրովհետեւ յոյր արուեստներուն նման գրականութիւնը կեանքն իսկ է՝ ապրած, ապրուող կամ ապրուելիք, հետեւաբար «Անի»ի էջերուն տեսականօրէն դուշակուածին եւ վերափոխումին հաւասար մարմին առաւ եւ նիւթ դարձաւ:

«Անի»ն ծնունդ առաւ, որպէսզի հանգրուանային այդ հողեփիճակը

արուեստի պարունակին մէջ առնէ, նպաստէ կենսունակ գրականութեան մը ձեւաւորումին, եւ իր կարգին այդ գրականութեան բարիքը ապահովէ հայ կեանքին:

«Անի» ամսագիրը ունեցած է քանի մը բաժիններ, որոնք առաջին թիւէն չէ որ բիւրեղացած են, այլ յաջորդակամ համարներով եւ ըստ ստացուած նիւթերուն կազմուած են:

Իր առաջին համարէն իսկ «Անի»ն այնքան սիրուած եւ փնտռուած է, որ հինգերորդ թիւին մէջ խմբագիրը յայտարարած է.

«Ա. թիւին երկրորդ տպագրութիւնը լոյս կը տեսնէ շուտով. կը խնդրենք մեր գործակալներէն ներկայացնել մեզի՝ ճշգրիտ թիւը պահանջուած օրինակներուն»:

«Անի» ամսագիրը շատ կարելի տեղ մը կը գրաւէ սփիւռքահայ գրականութեան, մանաւանդ Միջին Արեւելքի դադութներուն գրականութեան կեանքին մէջ. անոր էջերուն երեւցած են այդ շրջանի գրեթէ բոլոր կարկառուն դէմքերը՝ բանաստեղծներ, գրագէտներ, իմաստասէրներ, թարգմանողներ եւ այլն:

«Անի»ն իր էջերուն մէջ կ'ամփոփէ սփիւռքահայ կեանքին կարեւոր մէկ հանգրուանի հոգեփիճակը, ապրումներն ու մտահոգութիւնները: Մէկ խօսքով՝ «Անի»ն կը դառնայ 1946-1955 տասնամեակի Միջին Արեւելեան դադութներուն կեանքը ցոյցանոց հայերին:

Ահա թէ ինչո՞ւ ուղեցի աւարածառոս նուիրել այս ամսագրին եւ շեշտը դնել այնտեղ երեւցած բանաստեղծական բերքին վրայ:

Բ- ԽՈՐԱԳԻՐԸ

Վահէ-Վահեան գրչանունն է Սարգիս Ապտալեանի, որ ծնած է Կիւրին, 1908ին, եւ մահացած Պէյրութ, 1998ին:

Եղած է բանաստեղծ, խմբագիր, հասարակական գործիչ եւ մանկավարժ: Ականատես եղած է մեծ Եղեռնին: 1930ին ճարտարագիտութեան մասնագիտութեամբ ոււարտած է Պէյրութի Համալսարանը, ապա ուսուցչութեամբ գրադած է Պէյրութի մերձակայքը գտնուող Պրումմանայի անվլիական վարժարանը եւ հայկական սարրեր կրթօճախներու մէջ: 1965ին պաշտօնավարած է Պէյրութի Հիւսիսեան Հայտգիտական Հիմնարկին մէջ:

Սարգիս Ապտալեան 1930էն՝ Սարգիս Մեհեան, Ս. Հ. Հարզուարթեան, եւ 1933ին Վ.Վ. գրական ծածկանուններով աշխատակցած է «Անահիտ»ի, «Զուարթնոց»ի, «Արագած»ի եւ սփիւռքի այլ պարբերաթերթերուն:

1946ին Պէյրութի մէջ հիմնած եւ գլխուորած է «Անի» ամսագիրն ու համանուն հրատարակչութիւնը:

1933ին լոյս կը տեսնէ Վահէ-Վահեանի առաջին քերթողագիրքը՝ «Արեւ-Անձրեւ»ը, որուն բանաստեղծութիւնները արտայայտած են թախծոտ, փերացական տրամադրութիւններ, եւ բանաստեղծին հոգևկան վերապրումները: Հայրենական մեծ պատերազմէն յետոյ Սփիւռք-Սովետական Հայաստան կապերու փերահաստատումը շատ ողեւորած է գինք: Գրած է բանաստեղծութիւններ, երազելով «ճերմակ աուն»՝ Հրադգանի

գմբուխ ափին»¹: Սովետական Հայաստանին ստացած տպագրութիւններուն արդիւնքն է 1953ին հրատարակուած «Յարալէզներու Հաշուութիւնը» ուղեգրութիւնը: «Մատեան սիրոյ եւ Մորմոքի» (1968) եւ «Յուշարձան Վահրամիս» (1977) ժողովածուներով, որոնց յեղուն ժամանակակից արեւմասահայերէնի ուշադրաւ արտայայտութիւններէն է: Վահէ-Վահեան արագցուած է ժարդ անհատի խահերն ու հոգեկան առաջտանքները:

Ընծայած է գրաքննադատական յօդուածներու ժողովածու մը՝ «Բերքահաւաք» (1978), ուր անդրադարձեր է նաեւ հայ սովետական գրողներու ստեղծագործութիւններուն: 1983ին Երեւանի մէջ նշուած է Վահէ-Վահեանի ծննդեան 75ամեակը: Մանկավարժական գործունէութեան համար պարգեւատրուած է Հայաստանի Ս.Ս. Հանրապետութեան յուսաւորութեան նախարարութեան Մեսրոպ Մաշտոց շքանշանով:

Հայրենիք-Սփիւռք ոսկի կամուրջի ջատագովներէն եղած է եւ զայն կառուցողներէն մէկը:

Ստեղծագործական իր վաստակին կոպքին ունեցած է թարգմանական լարկւի բերք մը, որ իր որակով նոր ներգրում մը եղաւ հայ թարգմանական գրականութեան մէջ: Իր թարգմանութեամբ է, որ լոյս տեսան Օնորէ Տը Պալգաքի «Անձանօթ գլուխ-դորձոցը» վիպակը, լիբանանցի անգլիագիր գրագէտ ժպրան Ռալփ ժպրանի գլուխ-դորձոցը հանգիսացող «Մարգարէն», եւ 20րդ դարու մեծագոյն բանաստեղծը հռչակուած Ռապինարանաթ Թախորի «Պարտիզպանը», «Կիթանճալի»ն եւ «Մրցահաւաք» խորագրով քերթողագիրքը: Վերջին չորս գիրքերը շափածոյ են:

Հանդէսին բաժինները
Գեղարուեստական Գրականութիւն
Չափածոն «Անի»ի էջերուն

«Անի»ն իր առաջին թիւը կը սկսի խմբագրին խօսքով՝ «Սեմին վրայ»էն ետք քերթուածով մը, որ խորագրուած է «Անի» (Արիւ Շաքիանի գրիչով), եւ որ կը խոսացնէ խմբագրին եւ ամսագրին ամբողջ համագումները եւ կը նշէ անոր ուղին:

«Անի» . . .

Վրկայարան՝ Ռագրատուսի տոհմին Հայկեան գերահանգար:

Հայկեան մտքին համապարփակ եւ բազուկին անկողնագործ,

Ուր կը ծուլուին կարկիւնն ու մութնն ու վրձինն ու եղեգն անհետ»:

(«Անի» Ա տարի, թիւ 1, էջ 3)

«Անի»ի էջերուն հանդէս եկած են թէ՛ սփիւռքահայ, թէ՛ խորհրդահայ գրողներ, իւրաքանչիւրը բերելով իր հոգեկան աշխարհը եւ ապրումներու հանդէսը:

Հայաստանի լուսագոյն քերթողները կ'երեւան այնտեղ, ինչպէս Մարո Մարգարեան, Սիրվա Կապուտիկեան, Յովհ. Շիրազ, Պարոյր Սեւակ,

¹ Վահէ-Վահեան, «Ռակի Կամուրջ», 1946,

Աշոտ Գրաշի, Գեղամ Սարեան եւ այլ բանաստեղծներ, որոնց գործերը խմբագիրը կ'արտատպէ հայաստանեան թերթերէ: Անյառն կը գտնենք նաեւ արդէն մահացած քերթողներու գործեր, ինչպէս Եղիշէ Չարենցի քանի մը պոքերը, կամ վահան թէքէտանէն քանի մը անտիպներ:

Սփիւռքահայ բանաստեղծներէն կը հանդիպինք Բիւզանդ Թօփալեանի (Ֆրանսա), Արսէն Երկաթի (Եգիպտոս), Եղիվարդի (Երուսաղէմ), Չարեհ Մելքոնեանի եւ Ժազ Յակոբեանի (տակաւին Պէյրութ) եւ այլ անուններու:

Քերթուածները ընդհանրապէս կը բեւեռուին գլխաւոր նիւթի մը՝ հայրենասիրութեան շուրջ, կը պոպերպեն հայրենիքը՝ արեւելահայ բանաստեղծները կոչ կ'ուղղեն սփիւռքի հայութեան հայրենիք վերադառնալ, ինչպէս օրինակ Աշոտ Գրաշի իր «Ծիծեռնակը» եւ «Անուշ Հայրենիք», Նայիրի Չարեանը «Չայն հայրենական» քերթուածներով, իսկ սփիւռքահայ քերթողները ընդհանրապէս սիրոյ եւ կարօտի երգեր կը ձօնեն հայրենիքին, ինչպէս Եղիվարդ, «Հայրենական», Չարեհ Մելքոնեան «Սովետական հայրենիք», վահէ-վահեան «Առաջին նաւին հայրենադարձ», կամ Արսէն Երկաթ՝ «Իմ հայրենիք, իմ օրօրան»:

Հայրենասիրական այս երգերը խորհրդահայ եւ սփիւռքահայ բանաստեղծներու պրիշով դրուած, որոշ տարբերութեամբ մը կը գրուեն մեր ուշագրութիւնը՝ սփիւռքահայ քերթողներ իրենց երկրին վերյուշը կը կապեն Սովետական «վերածնունդ» հայրենիքի տեսլականին, մինչ խորհրդահայ քերթողներ կը գովերգեն կեանքը հայրենի հողին վրայ՝ անոնց դրիշը շատ յաճախ բառ կը հիւսէ Սեւանին եւ Արարատին շուրջ:

«Նս՝ վարդապետ ժողովուրդիս,
որ դեռ երէկ կ'ապրէր արգար,
նողիմ պէս հեզ, հողիմ պէս կոյս
մեր աշխարհիմ».

.....
Իմ Հայրենիք,
անխօս, անձայն գերը ուխտաւոր,
պրկած աղեղն իմ նողիմի.
գալի քեզի յուրջ. սիրաւետ,
անհուն վիշտով ուխտութեան . . . »²

Կամ օրինակ Չարեհ Մելքոնեան, որ իր «Սովետական Հայրենիք» քերթուածին մէջ կ'ըսէ՝

«Քեզ սիրեցի սիրտով, միաբով եւ ամբերով գաղթականի»

Անշուշտ առանց տեսած բլլալու դայն, այդ հայրենիքը, կամ կը յայտարարէ

«Դո՛ւն, Հայաստան, մեր ցաւն էիր, այսօր մեր խիղիղն եւ անբուժառ,
երէկ անկեանք ու մահամերձ, այսօր մեր կեանքն եւ անբուժառ»

եւ այլն³:

² Եղիվարդ, «Հայրենական», «Անի», Ա տարի, թիւ 1, էջ 14-15:
³ Չարեհ Մելքոնեան «Գաղթականի երգս վերջին», «Անի», Ա տարի թիւ 7, հոկտեմբեր 1946, էջ 365:

Գուրգէն Բորեան տուն կը կանչէ
Հին նաչիրիի աստուղական որդիներին».
«Վերադարձէ՛ք, գիրկս բաց է, աչքս բաց է ձեր կարօտից,
Սիրաս դրօշ լինի բոլ ձեր վերադարձի՝ նահապարհին . . . »⁴
Նոյն շունչով, եւ գրեթէ նոյն բառերով է, որ Աշոտ Գրաչի, իր «Հրա-
ւէր» խորագրուած բանաստեղծութեան մէջ կ'ըսէ.

«Հայաստանի լեռները ձեզ են կանչում, եկէ՛ք տուն,
Եկէ՛ք ամուսն աւտելիքի երամներով յուսազին,
Եկէ՛ք, իմ հայ եղբայրներ ի վտարանդի ու տրաում,
Ձեր դարձին ենք սպասում հայոց ներմակ համբերին»:

1946ին տակաւին շատ թարմ էր Համաշխարհային Բ Պատերազմին տգ-
ղեցութիւնը, վէրքերը չէին սպիտացած, կորուստի ցաւերը չէին ամօքուած:
Հետեւաբար «Անի»ի առաջին թիւերուն մէջ հրեւցող քերթուածներէն կա-
րելոր մաս մը նուիրուած պիտի լլլար այդ պատերազմին, ինչպէս օրի-
նակ Սիրվա Կապուտիկեանի «Զինուորի համար» քերթուածը, որ բա-
նաստեղծուհին մաղթանքի պէս կ'աւարտէ իր քերթուածը.

«Նա շատ տեսաւ ցաւեր, աւեր ամենակէզ
կեանքը նրան թող դառնուրիւն է՛լ չըրի»⁵

Կամ Պետրոս Լամպարճեանի «Մահուան Զինուորներ»ը, որոնք
«Մահուան հետ, դէպի մահ կը քալեն անդադար,
Հոգիներ դեռ մ'անուկ, կեանքէն բաւ չիմացած»⁶

Սողոմոն Տարօնցիի «Վերադարձ» քերթուածը եւս կը խօսի վերադար-
ձող զինուորի եւ անոր մօր մասին՝

1946ը տակաւին նաեւ Հայրենադարձութեան թուականն էր, եւ այդ
թուականը տակաւին չէր միագնած հասնող լուրերով, որոնք ոչ միայն
անհաւատալի էին, խորապէս սահմուկեցուցիչ, այլ եւ ունեցան գծրախ-
տութիւնը պառակտելու սփիւռքահայութեան հոգիւ շնչել սկսող զանգ-
ւածները: Այս բոլորը տակաւին չէին պատահած, եւ խորագիրը քանի մը
կարճ տողերով երբ կը ներկայացնէ Գեղամ Մարեանի Ազրիջիան նահա-
տակներուն նուիրուած քերթուածը՝ «Եկպի կառափնարան»ը, «այլեւս
միտիմարելի» կ'որակէ հայ վիշտը . . .

Հայրենադարձութեան կ'անդրադատնան նաեւ սփիւռքահայ քերթող-
ները. ոչ միայն կ'անդրադատնան, այլ «Անի»ի այդ շրջանի բանաստեղ-
ծութեան բաժինը լեցուն է «նաւ»ուն նուիրուած քերթուածներով: Վահէ-
Վահեան իր «Առաջին նաւն հայրենադարձ» քերթուածին մէջ կ'ըսէ.

«Սոյլը փողին՝ կանչն է հողի՛ն, հայրենի տա՛ն եւ արեւի՛ն
- Կոչը՝ դարձի, միացումի՛. գոր ծագէ ծագ, համատարած,
կ'աւետերգէ առաջին նաւն հայրենադարձ»⁷

4 Գուրգէն Բորեան «Հայրենի կանչը», «Անի» ամսագիր, Ա տարի թիւ
2, 1946 Մայիս, էջ 97:

5 «Անի» ամսագիր, Ա տարի, թիւ 1, 1946 Ապրիլ, էջ 12:

6 «Անի» ամսագիր, Ա տարի, 1946 Մայիս թիւ 2, էջ 72:

7 Սողոմոն Տարօնցի «Վերադարձ», «Անի» ամսագիր, Ա տարի թիւ 3,
1946 Յունիս, էջ 117:

Կայծակ Լէփէճեան «Հրաշայի Նաւը»ուն ուղեւորի իր խօսքը կ'ըսէ՝
«Նաւ, կը սահիս քաղցրութեամբ, իրրեւ երազ մը կարծես,
նու կ'երկարի՛ս, կ'երկարի՛ս իբրեւ կամուրջ մը հսկայ՝
Լացեմ ժպիտ ու մութեմ դեպի լուսն՝ դ ապագայ . . . »⁸

Կայծակ Լէփէճեան այլ քերթուած մըն ալ ունի «Նաւ»ուն նուիրուած՝
«Հրաշայի Նաւը» խորագրով:

Այս արդէն հռչակ նուաճած անուներու կողքին պատանի մը՝ Անդրանիկ Թէրզեան ինք եւս իր ձայնը կը միացնէ ու կ'երգէ «Սովետական Հայաստանին»՝

«Կը բարձրանա՛ս . . . ու քեզի հետ ժողովուրդ մը ամբողջ,
Անհարագատ ափերու դժնետեսիլ խորերէն,
Կը բերե՛ս սիրտն իր խոցոտ՝ որպէս ընծայ մը բույրոջ
Եւ անոր հետ պե՛տ հիւժող կարօան ու ո՛ղբը ակօզէն . . . »⁹

Նոյն խորագրով այլ բանաստեղծութիւններ եւս, Սմբատ Տէրունեանի
եւ Գրիգոր Կիւլեանի գրիչներով: Առաջինը կ'ըսէ՝

«Ու տրուեցար մեր վերքերուն ամենաբոյժ որպէս դարման,
Բաշխուեցար մեր հերկերուն յաւերժայոյց սերմի նման.
Ո՛ր ճամբունի պէ՛տ բացուեցար իբրեւ գարուն անծայրածիր,
Իմ՝ լուսանեղ, հօօ՛ր երկիր»¹⁰

Իսկ Կիւլեան իր հոգիի խինդին կը միացնէ նաեւ միտքը՝

«Կը մատուցուիս դուն ինձի՛՝ հիւսցումին մէջ մ'իտքիս»¹¹

Իւրեանդ Թօփալեան, Փարիզէն պրկուած իր քերթուածներով հանելի
նորութիւն մը կը բերէ «Անի»ի քերթուածներուն: Անոր բանաստեղծու-
թիւնը ժամանակակից մարդուն տազնապնդումով թաթաւուն է. տնոր տո-
ղերը եւս, քայլ պահելով խորքին հետ կարծէք, ժամանակակից քերթողու-
թեան տարազներ հազած են. եւ դուրս են մեր ականդական քերթողութե-
նէն: «Երեկոն ահա քաղաքին վրայ» իր քերթուածին մէջ բանաստեղծը կը
խոստովանի՝

«Որքա՛ն դժուար է սերն այս
Համայնակա՛ն, ակնարկա՛կ,
Որ կը կապէ զիս մ'արդկութեան մը տխուր . . . »¹²

Ամբողջովին այլ լարի վրայ կը հնչէ Զարեհ Մելքոնեանի նոր շունչը:
Մելքոնեան աւելի «պահեմ» հոգի ունի եւ իր քերթուածները աւելի յա-
խուռն են եւ լսցուն ապրումներով՝

8 Վահէ-Վահեան «Առաջին նաւն հայրենադարձ», «Անի» ամսագիր, Ա տարի թիւ 3, Յունիս 1946, էջ 129:
9 «Անի» ամսագիր Ա տարի թիւ 5, Օգոստոս 1946, էջ 242:
10 Անդրանիկ Թէրզեան «Սովետական Հայաստանին», «Անի» ամսագիր Ա տարի թիւ 3, 1946 Յունիս, էջ 137:
11 Սմբատ Տէրունեան «Սովետական Հայաստանին», «Անի» ամսագիր Ա տարի թիւ 4, Յուլիս 1946, էջ 192:
12 «Անի», Ա տարի թիւ 11, Փետրուար 1947, էջ 600:
13 «Անի» ամսագիր, 1946 Մայիս, Ա տարի թիւ 2, էջ 80:

«Հեթանոս հողիներ համա՛յն աշխարհի,

Մխոցե՛ք . . . »

Անշուշտ պէտք է նկատի առնել նաև տարիքային տարբերությունը այս երկու բանաստեղծներուն:

«Անի»ն իր ընթերցողներուն կը հրամայէ հեռաքրքրական անտիպներ վաճառն թէքէեանէն՝ «երեք թռչուն» խորագրուած երեք համարնոց փոքրիկ քերթուած մը, որ նուիրուած է Համբարձում Պէրպէրեանի հարազատներէն Շահէին, ինչպէս կ'ըսէ խմբագրական փոքրիկ նոթը, անխորագիր այլ փոքրիկ քերթուած մը, «գոր ազնուարար տրամապրեց մեզի՝ բանաստեղծին հոգեկից եւ «Անի»ով խանդավառ բարեկամ մը», ինչպէս կը գրէ խմբագիրը յառաջարանին մէջ. եւ «Տեսիլ մահու», «Երբ օրը պայ փերջապէս»¹⁴:

«Անի»ն իր սկիզբէն իսկ նպատակագրած էր «կամուրջ» մը գտնուել սփիւռքի եւ հայրենիքի միջեւ. Այս կամուրջին իրենց գործնական աշխատանքով կը նպաստէին նաև բանաստեղծները, որոնք իրարու ողջոյնի գիրեր կ'ուղեն «Անի»ի էջերէն: Արսէն Երկաթ «Յովհաննէս Երազյան» կը խնդրէ՝

«Ըլլաւ երկրակալ դարձող արևիկա խալին

Քրնարի եղբա՛ւր, Յովհաննէս Երազ»¹⁵

«Անի»ի էջերուն է. որ յոյ մը բանաստեղծներ, այդ օրերուն տակաւին երիտասարդ, իրենց բեմը գտան եւ ուղին. անոնք է, որ յետոյ պիտի կազմէին Միջին Արեւելքի բանաստեղծներու սերունդը, որ պատնէշի վրայ մնաց քանի մը տասնամեակներ շարունակարար ինչպէս Գաւնիկ Աղզարեան, Զարեհ Մելքոնեան, Երուանդ Պարսումեան, Արսէն Երկաթ, Յ. Արամեան, Ս. Սահակեան եւ Սմբատ Տէրունեան:

«Անի»ի չտփածոներուն նուիրուած բաժնին մէջ կը հանդիպինք երկու կարեւոր անուններու, որոնք իրենց սկիզբը, որպէս բանաստեղծ, գտան Միխուքի տարածքին (Հայէպ), ապա 1946ին Հայաստան ներգաղթելով, քանի մը տարի ստեղծագործելէ ետք, վերջնականապէս յուեցին. Արամ Արման եւ Անդրանիկ Թէրզեան կը կոչուին անոնք: Անանց քերթուածները դժուար գտանելի են այսօր. այդ առումով «Անի»ն շտեմարանի դեր կատարած է. այս երկու քերթողներէն բաղմամբիւ քերթուածներ կը գտնենք անոր էջերուն:

«Անի»ի էջերուն երեւցած են նաև քանի մը գրապիտուհիներ եւ բանաստեղծուհիներ, որոնք գրիթէ ըստին այլ չեն օտայցած այն ուշադրութիւնը, որուն արժանի էին, ինչպէս Մարի Աթմաճեան, Աարինէ Տատրբեան, Ենոքա Պետեան (արձակագիր), Աղաւնի (Երեւան), միայն Սիլվա Կապուտիկեանն ու Մարօ Մարգարեանն են, որոնք ուշադրութիւն եւ մեծ ժողովրդականութիւն վայելած են:

14 «Անի» Ա տարի թիւ 4, Յուլիս 1946, էջ 169,
Ա տարի, թիւ 12, Մարտ 1947, էջ 620,
Բ տարի թիւ 8, Մարտ 1948, էջ 401,
Բ տարի թիւ 9-10, Ապրիլ-Մայիս 1948, էջ 449:
15 Նոյն տեղը, էջ 199:

«Անի»ն լեցուն է անձանոթ բանաստեղծներով, խորհրդահայ թէ սփիւռքահայ, որոնց գործերը չեն ելած «Անի»ի էջերէն դուրս, եւ այսօր չեն յիշուիր, ինչպէս Միհրան (մականունն չէ օգտագործած), Գրիգոր Կիւրեան, Կայծակ Լէփլճեան, Ղ. Կոմունի, Պետրոս Լամպաճեան, Ս. Սահակեան, Դուլիթ Շահյամեան, Լեւոն Շահունի, Յարութ Մասրունի, Պետրոս Մինասեան, Վահան Գրիգորեան, Թ. Ազատեան եւ այլն: Ասիկա շատ բնական երեւոյթ մըն է բոլոր ամսագիրներուն համար ալ, եւ «Անի»ն չէր կրնար բացառութիւն ըլլալ այս առումով:

Անշուշտ բոլոր քերթուածները, եւ արեւելահայերէն, եւ արեւմտահայերէն, գրուած են դասական ուղղագրութեամբ:

Արձակ

Այս բաժնին մէջ, պատմուածքներու կողքին, մեծ տեղ արուած է շարունակական վիպակներու եւ վէպերու, ինչպէս Արիս Շաքլեանի «Քեռի Հայր»-ն եւ «Ռօկէ գնդակ» հեքիաթաւարը կամ Վահէ-Վահեանի «Յարալէզներու հաշտութիւնը»:

Պատմուածքներ ունին Միմսն Միմոնեան, Միհրան Տէր Ստեփանեան եւ այլն:

Այստեղ կարելի է հանդիպիլ անուններուն կարգ մը դրաղիտուհիներու, երեւոյթ որ սկսած էր տարածում գտնել այդ շրջանին: Ենովա Պեան եւ Աստղիկ (մականունը չէ յիշուած) պատմուածքներով կ'երեւան «Անի»ի էջերուն:

Պատմուածքներուն հիմնական նիւթն է արքայը եւ ջարդը, եւ գաղթականութեան յուշերը: Իսկ խորհրդահայ արձակագիրներուն մօտ միշտ առկայ է նկարագրութիւնը կեանքի առօրեային Սովետական Հայաստանի մէջ. կարծէք միտում մը եղած է նման գրութիւններով քաջայերեւ սփիւռքահայութիւնը, որ Հայաստան ներգաղթէ եւ աճեցնէ հայրենիքի մարդահամարը:

Բիւզանդ Եղիայեան, գոր ճանչցած ենք ընդհանրապէս որպէս բանասէր, «Անի»ի առաջին թիւերէն իսկ հանդէս կու գայ որպէս պատմուածագիր:

Վլոգէն Խեչումեան սովետահայ արձակագիր-վիպագիրը կարելոր ներկայութիւն մըն է «Անի»ի էջերուն, իր պատմուածքներով թէ շարունակական վիպակներով:

Արձակի բաժնին մէջ եւս, ինչպէս բանաստեղծութեան բաժնին մէջ, Միջին Արեւելեան կարգ մը արձակագիրներ, իրենց առաջին պատմուածքները «Անի»ի էջերուն յայտնուած են. անոնցմէ են Արմէն Դարեան, Յ. Գօշ, Մմբատ Փանոսեան, Հայկ Գույումճեան, եւ այլն:

Հետաքրքրական են Տ. Չիթունիի ստորագրած հեքիաթները, գորս հաւաքած է եւ որոնց համար «Գոհարներ հայ անգիր դրոյցներէ» խորագրով բաժին մը տրամադրած է խմբագիրը:

Բանասիրութիւն եւ Ուսումնասիրութիւն

Պէտք է խոստովանիլ, որ այս բաժինը միշտ ալ ճոխ եղած է, եւ հետաքրքրական յօդուածներով գրուած է ընթերցողները:

Աւաղին թիւերէն իսկ, յատուկ գրութի մը յատկացուած է Երեւանի մէջ տեղի ունեցած Սովետական գրողներու երկրորդ Համագումարին: Տրուած է Աւետիք Իսահակեանի լայնման խօսքին ամբողջութիւնը, ինչպէս նաեւ մանրամասն թղթակցութիւն Համագումարի աշխատանքներուն մասին:

Ներկայացուած է նաեւ ուսու դրողէա ժամանակի խօսքը, արաստանւած Լենինկրաւի Սովետական գրողներու Համագումարին: Այս խօսքը իր կարեւոր եւ բարերար ազդեցութիւնը ունեցած է խորհրդահայ գրողներուն վրայ, եւ ըսուած է, որ անոր խօսքերը «չահեկան են հայ գրողներուն եւ դրասէրներուն համար», որովհետեւ կը բովանդակեն այնպիսի տեսութիւններ, որոնք կրնան թելադրական ըլլալ արաստանմանի մեր գրականութեան համար:

Յաջորդական թիւերով շարունակուած է անգրադարձը Սովետահայ Գրողներու երկրորդ Համագումարին. Վահէ-Վահեան իր խօսքը ըսած է այդ մասին «Սովետահայ Գրողներու երկրորդ Համագումարին շուրջ» խորագրուած յօդուածին մէջ, իսկ Հր. Գրիգորեան ուսումնասիրած է այդ գրականութեան «գարգացման ուղիները»¹⁶:

«Արտասահմանեան ժամանակակից հայ գրականութիւնը» զրուած է էդ-թօփշեանի գրիչով, իսկ «Սովետահայ գրականութիւնը եւ նրա հեաղայ գարգացման ուղիները» զրուած է Հր. Գրիգորեանի գրիչով:

Շատ երկար եւ հեաաքրքրական ուսումնասիրութիւն մըն է Գասպար Գասպարեանի յօդուածը, նուիրուած Սայաթ Նովայի հարիւրամեակին: Իսկ Մամսոն Գասպարեան Կոմիտասի մասին «Համաուօա ակնարկ»ով մը հանդէս եկած է «Անի»ի Բ տարուան մէջ (էջ 604):

Այլ հետաքրքրական յօդուած մըն է «Օննիկ Աւետիսեանի փորձը հայ տպագրական աստերու բարեփոխութեան եւ արդիականացման» ուսումնասիրութիւնը, զրուած Շահան Պէրպէրեանի գրիչով: Տառերու մասին այնքան քիչ խօսուած եւ զրուած է, որ այս յօդուածը կարեւոր ներդրում մը կը մնայ, «Անի»ի էջերուն մէջ պահուած: Նման այլ յօդուած մըն է Արշակ Այգոյաճեանի յօդուածը, Օննիկ Աւետիսեանի գիրքին առիթով զրուած (Բ տարի էջ 50):

Անդրանիկ Անդրէասեան տակաւին այդ օրերուն իսկ փորձը լրած է հաշուեյարդար մը ընելու սփիւռքահայ գրականութեան, որ այդ օրերուն աակաւին «գտղութահայ» կը կոչուէր, եւ ստորադրած է «Գաղութահայ գրականութեան մասին» յօդուածը¹⁷, որ երկու շարունակական հատւածներով իր աւարտը գտած է:

Իրապէս հեաաքրքրական նորութիւններ են Ս. Զէվահիրճեանի ստորագրած յօդուածները ճարտարապետութեան եւ ճարտարապետական տարրեր կոթողներու մասին: Ս. Զէվահիրճեան ճարտարապէտ է եւ անդամ՝ Զուիցերիոյ ճարտարապետ-ճարտարաղէտներու միութեան: Ապրած է Լօզան:

16 «Անի» ամսագիր Ա տարի թիւ 8-9, 1946 Նոյ-Դեկտ., էջ 467 եւ 470:

17 «Անի» Ա տարի թիւ 10, Յունուար, 1947, էջ 547:

18 «Անի» Բ տարի թիւ 8, Մարտ 1948, էջ 434, եւ շար. Բ տարի թիւ 9-10, Ապրիլ-Մայիս 1948, էջ 555:

Իր ստորագրած յօդուածներն են.-

«Ճարտարապետութեան արդի ձեւումները» (Բ տարի, էջ 39)

«Հայաստանի ճարտարապետութիւնը» (Բ տարի, էջ 328)

«Հայաստանի արդիւնաբեր շինութիւններու ճարտարապետութիւնը» (Բ տարի, էջ 609):

Մնալով ճարտարապետութեան մարզին մէջ, այլ հեղինակներ եւս անոր կապուած յօդուածներ ստորագրած են, ինչպէս Շահան Ի. Դէր-սէրիան՝ «Հայկական ճարտարապետութեան երեք կարգերը» (Բ տարի, էջ 269), կամ Վ. Ոսկանեան, որ ներկայացուցած է «Ճարտարապետական-դեմիկոս կարօ Հայտբեան»ը (Բ տարի, էջ 159):

Երաժշտութիւն եւ նկարչութիւն եւս ճոխ բաժիններ են. բազմաթիւ յօդուածներով, որոնք կը միտին հայ հին թէ նոր երաժշտութեան, ինչպէս նաեւ նկարչութեան տարրեր ճիւղերուն մասին՝ մանրանկարչութենէն մինչեւ ծաղրանկարչութիւն լայնածաւալ տեղեկութիւններ փոխանցել լինիթերցողին, եւ խորունկ ուսումնասիրութիւններով հարստացնել պիտի ընեն:

Այսպիսի յօդուածներ են օրինակ Փարեպին Ա. Կաթողիկոսի «Համա-ուօտ գեղուցում հայ մանրանկարչութեան նուիրում մեր աշխատանքի մասին»ը (Բ տարի, էջ 618), կամ Օննիկ Աւետիսեանի «Մաղրանկարիչ Ալ. Սարուխան»ը (Բ տարի, էջ 105):

Սովորական թղթակցութենէ մը շատ աւելին է «Հայրենադարձ ար-ւեստագէտների ցուցահանդէսը» յօդուածը (Բ տարի, էջ 43), որ գրուած է Վահան Յարութիւնեանի կողմէ եւ արտատպուած է «Մովսէսական Հա-յաստան» ամսագրէն:

Ինչպէս բոլոր արուեստներուն, նոյնպէս քանդակագործութեան մէջ հայ կնոջ դերը եղած է շատ փոքր. քանդակի մեր պատմութեան մէջ մէկ կնոջ կը հանդիպինք՝ Այծեմնիկ Ուրարտունին, զոր Արամ Երեմեան ներ-կայացուցեր է (Բ տարի, էջ 541) եւ որուն համար կ'ըսէ թէ առաջին կին քանդակագործուհին է:

Այծեմնիկ Ուրարտուն ծնած է Կարս 1899 թուականին, 1918 թուակա-նին «կը մանէ Ստալինպոլի դպրոցը», որմէ ետք կը յաճախէ Սոսկուայի Գեղարուեստից Ուսումնարանը: 1923ին կը յաճախէ Բագուի քանդակա-գործական դպրոցը:

1926ին Երեւան կը հաստատուի եւ կը նուիրուի իր արուեստին:

Կը մահանայ 1974ին, Երեւան:

Իր մուրճին կը պատկանին քանի մը տասնեակ քանդակներ, որոնց ամենէն նշանաւորը Երեւանի Մ. Մաշտոցի անուան պետական մատենա-դարանի մուտքին գեանգուած Մ. Խորենացիի արձանն է:

Արամ Երեմեան այս առիթով կը խօսի նաեւ այլ քանդակագործուհի մը՝ Մարի Կէրէքմէզեանի մասին, որ թուրքս ծնած է եւ մահացած հրի-տասարդ տարիքին՝ 35 տարեկանին, Պոլիս: 1946ին արժանացած է Պոլսոյ պետական ցուցահանդէսի առաջին մրցանակին:

Կը տեսնենք, թէ «Անի»ն մինչեւ օրս ալ կը մնայ դրականութեան եւ արուեստներու շպեղուած շտեմարան մը:

Թարգմանական գրականություն

Թարգմանական գրականության աչքքան մեծ տեղ ապր հաւանաբար կը բացատրուի Բ. տարուան առաջին (թիւ 1 (13)) թիւին Վահէ-Վահեանի ստորագրած խմբագրականով՝ «Հաւաաւոր եւ անշեղ», ուր կ'ըսէ.

«... առանց ախտաւոր այլամերժութեամբ մը ուրանալու զեղեցկութիւնը՝ հայկականէն տարբեր միտքերով ալ յղացքներուն, որոնց օգտակարապէս հազորդակից մնալու ձգտումը գրաւեց կարեւոր մէկ մասը իր («Անի») ճիգերուն» (Բ. տարի, թիւ 1 (13), էջ 1):

«Անի» հանդէսը նոյն շտեմարան մըն է թարգմանութիւններու, բլրան անոնք ուսումնասիրական յօդուածներ թէ ղեղարուեստական գրութիւններ:

Երկար յօդուածաշարքերով հրատարակուած է ուսումնասիրութիւն մը՝ «Եգիպտոսի արարական արդի գրականութիւնը», որուն ընկերացած են գրական նմուշներ, անուշա թարգմանաբար:

Անգլերէնէ եւ Փրանսերէնէ թարգմանուած բազմաթիւ էջեր կան «Անի»ի մէջ, «Միջագոյսին գրականութիւն» ընդհանուր խորագրին տակ առնուած: Գլխաւոր թարգմանը անգլերէն գործերուն հպած է խմբագիրը՝ Վահէ-Վահեան: Թարգմանութիւններ կատարուած են Ճրպրան Խալիլ Ճրպրանէն, Ճորճ Պէտնար Շոյէն, Ափթըն Սինքլէրէն, Ճոն Սթայնպէքէն, Ուիլիքամ Սարոյեանէն, Վլասիմիր Մայակոփսկիէն, էրնէսթ Հէմինկուէյն, Բօլ էլիւարէն, եւ այլ միջագոյսին գրողներէ: «Անի»ի էջերուն է, որ սփիւռքահայ ընթերցողը առաջին առիթը ունեցած է ծանօթանալու ժամանակակից միջագոյսին գրողներուն եւ նախաճաշակ մը առնելու անոնց գրականութենէն:

Նոյնիսկ ասրպէջճանցի դրող Նիգամի Գեանջեւի ծննդեան 800 ամեակին առիթով, Սովետական Հայաստանի եւ Վրաստանի մէջ եղած հանդիսութիւններուն արտասանուած խօսքերէն արատապում կատարուած է (Աւ. Իսահակեանի խօսքը) եւ իր մէկ պոէմը՝ «Լէյլի եւ Մէջնուն» թարգմանաբար հրատարակուած է «Անի»ի էջերուն: Անշուշտ 1948 թուականը տակաւին շատ հեռու էր արցախեան ազատագրական պայքարի թուականէն եւ բնական էր նման արատապում, որ այսօր շատ խորթ կ'իլլեւի մեզի:

Գրախօսական

Հանգչսին էջերուն գրախօսուած են յոյս տեսած բոլոր այն գիրքերը, որոնք ուղարկուած են «Անի»ին: Ա տարուան առաջին թիւի աւարտին խմբագիրը կը գրէ.

«Անի»ի այս թիւով կարելի չեղաւ ստացուած բոլոր շահեկան հրատարակութիւններուն անդրադասնայ նուիրուած նշմարներուն մէջ (ընդգծումը ինձմէ Հ. Ք.): Ցառաջիկայ թիւերը, սակայն, պիտի ունենան աւելի յայն բաժին մը գրախօսականներու (Ա. տարի, թիւ 1, շտապիկի Յրգ էջ):

Այս գրախօսականներուն մէջ, որքան ալ Վահէ-Վահեան փորձէ գրականութեան տարածքին մէջ մնալ, միշտ ալ շեղում մը կ'ունենայ գէպի քաղաքականութիւն, եւ կ'արատապում իրոյր այն գրողներուն գէմ, որոնք արատապում են Սովետական Հայաստանին «իրական, առոյգ,

սանձադործ տենդով բարախուն և պանդուխտ իր զաւակները մայրական գիրկին հրաւիրող Հայաստան մը՝ դէմ: Այս խօսքին ապացոյց են Մուշեղ Իշխանի «Հայաստան» քերթողագիրքին (Ա տարի, էջ 56) եւ Յակոբ Օշականի «Վկայութիւն մը» գիրքէն (Ա տարի, էջ 109) համար գրուած գրախօսականները:

Վերարտադրութիւններ և լուսանկարներ

Երկու խօսքով ալ կ'ուզեմ անդրադառնալ «Անի»ի էջերուն գտնուող վերարտադրութիւններուն եւ լուսանկարներուն:

«Անի»ի առաջին տարիներուն էջերը լեցուն են Ալ. Սարուխանէն եղած վերարտադրութիւններով, որոնց մեծ մասը արուեստագէտներու եւ գրագէտներու ծաղրանկարներն են: «Ընկեր Փանջունի»էն եւս վերարտադրութիւններ կան: Ալ. Սարուխան այդ օրերուն մէկն էր Սփիւռքի երկու յաւազոյն ծաղրանկարիչներէն, երկրորդը Տիրան Աճէմեանը ըլլալով:

Այս ծաղրանկարներէն գատ անշուշտ կան նաեւ արուեստի դործերու եւ քանդակներու վերարտադրութիւններ, հայրենի թէ սփիւռքահայ արուեստագէտներու վրձինով եղած:

Վերարտադրութիւններ եղած են Յակոբ Կոջոյեանի երկու կարեւոր գիրքերու նկարազարդումներէն՝ Սայաթ Նովայի եւ Եղիշէ Զարենցի գիրքերէն առնուած:

Երգնկայի դպրոցի վարպետներ՝ Յակոբոս, Մխիթար եւ Մովսէս մանրանկարիչներէն քանի մը նմուշ գործեր կ'ընկերանան նոյն յօդուածին, ինչպէս նաեւ Վարդան Կրիշ-նկարիչէն գործ մը:

Ծոտսֆոնտ մը հիմնելու շփ առատ են լուսանկարները, որոնց մէջ յաճախ անգտանելի, կամ դժուար գտանելի նկարներ կան, ինչպէս օրինակ խմբանկարը, որ կ'ընկերանայ «Հայրենադարձ արուեստագէտների գուցահանդէսը» յօդուածին, եւ ուր կ'երեւան հայեպահայ երկու նկարիչներ՝ Արմինէ Պարոնեան եւ Յարութիւն Կայենց (Բ տարի, էջ 44), կամ այն լուսանկարը, որ կը խմբէ սփիւռքահայ եւ հայրենի գրագէտներ՝ Զարեհ Մ. Որբունին եւ Ստ. Զօրեանը, երկու վարպետներուն՝ Մարտիրոս Սարեանին եւ Աւ. Իսահակեանին հետ: Նկարը առնուած է Հայաստանի գրողներու երկրորդ համագումարի օրերուն (Բ տարի, էջ 589): Այդ օրերէն առնուած այլ նկարներ եւս կը խմբեն այսօր արդէն իսկ իրենց հանգիստը գտած հայրենի եւ սփիւռքահայ գրագէտներ, եւ ատով իսկ կը դառնան կարեւոր շտեմարտն մը մեր արուեստին եւ գրականութեան նիւթեղէն յիշողութեան:

«Անի»ն իր էջերուն կը պահէ նաեւ երիտասարդ գրագէտներու դիմանկարները: Վերջին տարիներուն թերեւս ծանօթացեր ենք այդ գրագէտներէն շատերուն, իրենց լուսանկարներուն ընդմէջէն, սակայն երիտասարդական օրերու նկարները այլ հմայք եւ զեղեցկութիւն ունին անշուշտ: Զարեհ Մեքոնեան, Ժագ Յակոբեան, Երուանդ Պարսումեան, Վահէ-Վահեան, Սիմոն Սիմոնեան, Սմբատ Տէրունեան, Սողոմոն Տարօնցի եւ այլ անուններ կը նային մեզի երիտասարդի բոլոր նայուածքով, «Անի»ի էջերէն:

Տակաւին կրնանք յիշել Թամարա Խանում արուեստագիտուհի-պա-

բուհիին լուսանկարները, որոնք կ'ընկերանան արուեստի ու ու քննադատ
Վ. Բողարովի գրած յօդուածին: Անունը գրեթէ անծանօթ է հայերու
համար, իսկ լուսանկարները այսօր կարելի է նույնիսկ անդտանկի համա-
րել:

Խորապէս հետաքրքրական այլ լուսանկար մըն է Օննիկ Աւետիսեանի,
Շահան Ռ. Պէրպէրեանի եւ Ալ. Սարուխանի խմբանկարը:

Վահան Թէքէեանի ձեռագիրին լուսապատճէնը նույնիսկ կարելի է
գտնել, իր անտիպ մէջ քերթուածին հանդիպակաց էջին գրուած:

Մէկ խօսքով՝ բոլոր վերարտադրութիւնները, ծաղրանկարներն ու
լուսանկարները «Անի»ն կը դարձնեն ընթերցողին համար ոչ միայն
սրտամօտ, այլ եւ իրապէս հանելի ամսագիր մը. ընթերցողի միտքին մէջ
միաժամանակ շօշափելի ձեւով եւս գրութիւններն ու յօդուածները գրոշ-
մելով:

Դ - Վերջաբան

«Անի»ն իր գոյութեան տասը տարիներուն աւելի քան արդարացուց
ինքզինք. կարելի չափով կատարած ըլլալով այն առաջադրանքները,
որոնց համար ճամբայ ելած էր: Հանդիսացաւ գրական եւ արուեստի կա-
րեւոր հանդէս մը, բայց մանաւանդ կամուրջ մը՝ Սփիւռքի եւ Հայաստա-
նի միջեւ այն օրերուն, երբ տակաւին կամուրջներ քիչ կային, եւ զանոնք
կառուցելը կը պահանջէր ոչ միայն համոզումներու կայունութիւն, այլ
եւ որոշ չափով քաջութիւն:

«Անի»ն այսօր, արագութեան եւ դիւրին հաճոյքներու այս դարուն ար-
դէն գրեթէ մոռցուած է, հակառակ իր հարուստ եւ հետաքրքրական բո-
ւանդակութեան:

Կը յուսամ, որ իմ այս համեստ ճիգս, որ երբեք յաւտկնութիւնը չունի
ամբողջական ըլլալու, հետաքրքրութիւն կ'արթնցնէ Հայագիտական հիմ-
նարկի աշակերտներուն մէջ, եւ կը մղէ անոնցմէ ոմանք պրպտելու պայն,
եւ ուրիշներ՝ աւելի ամբողջական աշխատանքներ նուիրելու անոր:

ՀՈՒՐԻ ՔԷՀԵԱՅԵԱՆ

ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Կրօնքի ուսմանացի փիլիսոփայ Միրչա էլիատը նշանաւոր դարձած է իր «Le mythe du retour éternel» գիրքով, ուր անդրադարձած է ասորբեր մշակութիւններու մէջ «հոյութիւն» ունեցող հասարակաց առասպելի մը (mythe). զէպի կ'ըրոն վերադառնալու ձգտումին, որ հերուսին կը պարտադրէ բազմաթիւ խոչընդոտներու ու փորձութիւններու յաղթահարումը: Իսսական սփիւռքները եւ ի դարու վերջին երկու-երեք տասնամակներուն գոյացած նորագոյն սփիւռքները յաճախ նման առասպելի մը ազդեցութեան տակ կը կազմեն իրենց վերադարձի՝ մայր հողի վրայ վերստին ամփոփուելու երազներն ու զազափարախօսական միտումները:

Մեր մէջ գոյութիւն ունեցող վերադարձի այս գաղափարին կողքին, անոր մէկ տարրերակն են, մեր մէջ, «հայկականութիւնը» որ պէս կեդրոն ընդունելու եւ կեդրոնաձիգ-կեդրոնախոյս շարժումով ընդորոշելու «վերադարձ»ի եւ «կորուստ»ի բոլոր միտումները: Այս կաղապարը մեքենականօրէն տարածուած է օտարընձիւղ հայազգի ղէմքերուն վրայ, անոնց հայ մշակութիւն կապուածութիւնը գնահատելու նպատակով, դրականութեան՝ մանաւանդ, բայց նաեւ գեղարուեստի, գիտութեան եւ, ինչո՞ւ չէ, հանրային տարբեր ասպարէզներու մէջ գործած անուններ, որոնք այլազան պատճառներով անտարբեր, կրաւորական կամ, յաւազոյն պարագային, լուսանցքային հետաքրքրութիւն ցոյց տուած են իրենց ազգային տկունքներուն հանդէպ: Ապա, երբ որեւէ պատճառով այդ ղէմքերը պուճ մը, շրջան մը կամ ամբողջ կեանք մը տրամադրած են հաղորդակցելու կամ կեդրոնանալու հայութեան վրայ, տեղի ունեցած է... «վերադարձը»:

Շատ օրինակներ յիշելու պէտք չկայ, կը կարծենք: Տասնամեակներով մեծ-մեծ գրուած է այն մասին, թէ ինչո՞ւ Անրի Թրուալյան չ'ընդունիր, որ հայ է, կամ, եթէ կ'ընդունի, ինչո՞ւ տարբեր աւրընձիւն մը չունի հայութեան հետ: 1975էն ետք, դարձեալ երկար ժամանակ շատախօսուած է Մայքլ Արլէն որդիի զէպի հայութիւն «վերադարձ»ին մասին՝ «Անցք զէպի Արարա» գիրքին ուղիքով, որու ընթերցումը յիուլի կը բաւէ ջրելու համար նման տեսութիւններ: Անուանացանկը կարելի է ըստ կամու բազմացնել:

Այս բոլորին մէջ պէտք է փորձել տեսնել երկու հիմնական պատճառներ:

Առաջինը այն է, որ ինքնութիւնը կանգուն կը պահպանուի «օտար»ին հետ յարաբերութեան միջոցաւ: Ինչպէս գրած է սպանացի փիլիսոփայ Խոսէ Օրթեկա ի Կասէթը, "Yo soy yo y mis circunstancias"՝ «Ես եմ ես եւ իմ պարագաներս»): «Պարագան» «այլ»ն է, որ կը սահմանէ «ես»ը: Այս ծիրին մէջ, մտապատկեր մը գոյութիւն ունի, տեսակ մը homo armenicus, որ «հայ մարդ»ու, «հայ»ու կաղապարը կը կազմէ: Այդ կաղապար «հայ»ը, որու ի՞նչ

բլալը կամ ինչպէ՛ս սահմանուիլը յայտնի չէ, «հայապահպանում»-ի միջոցով իր գոյութիւնը կը շարունակէ: «Հայ»-ու շրջադիժէն դուրս մնացողը «օտար»ն է, ներառեալ՝ «կորսուած» հայազգին, որ «հայ» կը դառնայ երբ ոտք կը դնէ այդ շրջադիժէն ներս:

Նման պահպանում սնուցանելու համար օրինակներու տեւական փնտռութի մը կամ մաշէլու աստիճանի կրկնութեան մը կարիքը կայ: Երբ մշակույթի դէմք մը կը «վերադառնայ», կը նշանակէ, որ շահեկան բան մը գտած է հայութեան, «հայ պահպանուող» գանգ-լածին մէջ՝ իր «արմատները», «արեան կանչը» կամ հասարակ տեղիքի վերածուած նմանօրինակ որեւէ արտայայտութիւն: Ընդհանրապէս, եթէ կորսուածները կը վերադառնան, ինչո՞ւ մնացողները պէտք է մեկնին...

Բայց երկրորդ իրողութիւնը այն է, որ հոս անպիտակցարար դեր կը խաղայ, ինչպէ՛ս կ'ըսէ արժանթինցի գրագէտ Խորխէ Լուիս Պորթալէսի մէկ պատմութեան վերնագիրը, «դաւաճանին եւ հերոսին թեման», կամ, այլ բնութագրումով, «մեկնողներու» եւ «մնացողներու» երկրեւեռ յարաբերութիւնը: Մէկ կողմէ, այն անձերը սրտնք կամայ թէ՛ սկամայ «չքած են» հայութիւնը, «մեկնած» են անկէ, հետեւաբար «դաւաճանած» են սնոր: Միւս կողմէ, հայութեան հաւատարիմ մնացողները, իբրեւ հայ ապրողները: Զանոնք գտնենպնդելու համար, հարտառիթ երեւոյթ մըն է, որ երէկուան «ուրացողները» կամ իրենց շուռաբերները դառնան այսօրուան «հերոսները», միանան անոնց փողանդին:

Իսկ ո՞ւր են մնացողները:

Հայութեան մէջ մնացողները, լատ աւանդական հասկացողութեան, այն անձերն են սրտնք ծնած ու կազմաւորուած են այն վայրերուն մէջ, ուր հայկականութեան դարձն կամ անխափար բնոյթ մը կը պարզանայ: Արձնք համարուած են այդ վայրերը՝ բնականաբար՝ Հայաստանը, իսկ Սփիւռքի պարագային՝ Միջին Արեւելքը:

Նկատի չունինք, անշուշտ, միայն այդ վայրերը ապրողները, այլև անոնք, որոնք այնուհետեւ, տարրիք պատճառներով, փոխադրուած են աշխարհի շորս ծաղերը: Ով որ բախտը չէ ունեցած հոն ծնելու, կաղմաւորուելու կամ ապրելու, «ուրիշ» հայ մըն է:

Չենք չափազանցել, կը կարծենք: Ոեւէ ընթերցող կրնայ իր շրջանակին մէջ հարցախոյզ մը կատարել եւ պիտի հաճնի այսպիսի եզրակացութիւններու:

1928ին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Սահակ Բ Խոսրոսեանը կը գրէր իր «Հայրական խօսք» կոչուած ուղերձը, ուր կ'անդրադառնար այդ թուականին ծայր տուած նոր գողթալիքի մը, որ Սուրիա-Լիբանանէն 1928-1930 թուականներուն հազարաւոր հայեր կը մղէր դէպի Հարաւային Ամերիկա, գլխաւորաբար՝ Արժանթին եւ Ռարուկուայ: Քանի մը հատուածներ կու աանք, որպէս ճաշակ-

«Այստեղներու կարուաններ»-ը էր, որ կ'երթան իրենց սիրելիներու շիրիմները պսակազարդելու եւ կարօտալի արտասուաց շի-

բերով եւ գողերով սոռոցելու: Ստարութեան մէջ ուխտավայր չունիք. օտարութեան մէջ հանգչող սիրելիներ չունիք: Անոնք շատ մօտ են եւ վրկից: Ինչո՞ւ արեւմտահայերէն կը բողբոքէք, ինչո՞ւ հեռաւորութեան փականքով ակունջներ կը խցէք չլսելու համար Միջագետքի եւ այլ անապատներու խորերէն միլիոնաւոր նահատակներու ալիտղորմ աւաչը, չլսելու համար ընտանի դամբաններէ ազատատակքի նստաշը *...):

Ուրուկուայի, Բարակուայի, Պրագիլի եւ Արժանքիւնի անձայրստիւր եւ գազանաբնակ անապատները ի՞նչ կախարդանքով հմայելիին զձեզ որ նակտի արդար վաստակնիդ անխիղճ բախտախրեղիքներու ձեռքն ու գրպանները կը լեցնէք եւ զձեզ ծովերու եւ Ովկեաններու մահաշունչ կռակներուն կը յանձնէք:

*...)
Ի՞նչ, մեր քարուքանդ վանքերուն, հոյակապ եկեղեցիներուն եւ շքեղ տաճարներուն նպանցիկ բողոքի անեղագոչ հողմերը եւ մեղանոյշ գեփուները կը բերեն խնկաւետ բոյրը ինկած քարերուն եւ մեր հայրերու ալօթքի մրսունջները խոնարհած կամարներէն: Այլ չեմ ըսեր հայրենի լեռներուն եւ Դրախտի գետերուն սրտամարմնք ողջոյնները աւելի շուտ կը լանք ի Սուրբա եւ ի Մեծն Էփրանան:

Այս ամենուն երիթացած սրտով ու խղճով «մնաք բարի» ըսելով կը հոսիք գետի պէս համայնակույ ծովին ծոցը. հոն ո՛չ եւս են ծաղկածին Եփրատ, Տիգրիս, Արաքս եւ հայրենի ուրիշ գետակներ. ոչ եւս են անոյշ եւ կաթնահամ լուսադիւրներ. անոնք ամենը կլլուած, կորսուած են աղի ջրերու զանգուածին մէջ:

Մի՛ երթաք ի կորուստ, Չաւակներս. ԽԱԶՆ ալ մօտ է ՀԱՅՆ ալ: Քրիստոնէական կեանքով, գգաստ, պարկեշտ եւ եղբայրաւոր կենցաղով, աշխատասեր եւ աննկուն ոգւով՝ ԽԱԶԸ հաց, փառք եւ կեանք կ'ըլլայ: Ի՞նչե՛ք, շուայտ, պղերգ եւ այլամբժ հոգւով ՀԱՅԸ կ'ըլլայ խաչ. փուշ ու տատակ, անե՛ծք եւ մահ»¹

Հարաւային Ամերիկան, բայց աւելի լայն առումով՝ Արեւմուտքը, կորստեան հողն է նորէն, իսկ Միջին Արեւելքը կամ Հայաստանը՝ փրկութեան: Այս գաղափարը անփոփոխ մնացած է մինչեւ այսօր: Քառասուն տարի ետք՝ 1969ին, իրանահայ հրապարակագիր Ժիրայր Նաիրի ամբողջ հատոր մը նուիրած է Հարաւային Ամերիկայի հայութեան՝ «Հայուն արեւամուտք» բնորոշ խորագրով: 1997ին, մօտ ասանամեակ մը Ուրուկուայ ապրած ու գործած ուրիշ իրանահայ հրապարակագիր մը՝ Օհան Պոտրումեան, յայտնած է թէ «Աստուած տայ որ ես սխալիմ, բայց սփիւոքի գերեզմանը կը սկսի Հարաւային Ամերիկայէն»²:

1. Ռդերձին սմբողջական քննադիրը տե՛ս Բարգէս արք. Կիլիսեւեան, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անքիլիսա, 1990, էջ 990-994:
2. Չարթունք, 12 Յուլիս 1997:

1928ին «ի կոլուստ» երթալու տեղն էր, 1969ին՝ «արեւամուտը», 1997ին՝ «սփիււքի զերեզմանը»: Սփիււքը որպէս կորստեան հող այնքան խոր նատած է մեր գիտակցութեան մէջ, որ ութսուն տարիէ ի վեր բոլոր բացառութիւնները յարպելի են, բայց... անկարելի:

Իսկ ի՞նչ է «վերադարձ» կոչուածը: Մ՛ի իրագործած է այդ վերադարձը: Բնականաբար, վերադարձի ամենէն ցոյտուն օրինակը կու գայ գրականութենէն եւ իր յիարժէք գրուելու մը կը գտնէ, երբ տուեալ անձ մը, օտար-ա-գրութեան անցքը կատարելէ ետք, կ'անցնի հայագրութեան:

Առաջին օրինակ՝ Կոստան Զարեանը: Ոչ-հայկական կրթութիւն՝ ռուսական, ֆրանսական, պիտիական՝ ստացած ու իր առաջին գրական փորձերը առւերէն ու ֆրանսերէն կատարած դրագէար, որ 25 տարեկանէն ետք ձեռնարկած է հայերէն սորվելու եւ 30ի շուրջ արդէն իր առաջին հայերէն գրութիւնները կը ստորագրէր «Մեհեան»ի մէջ:

Բայց հոս պէտք է դիտել տալ, որ Զարեան ամբողջական վերադարձ մը չէ կատարած: Ըստ նորայայտ փաստերու, ան 20 տարեկանին Կովկասի հայկական թատերախումբերու անդամ եղած է՝, հետեւաբար՝ անկարելի է պնդել, որ ամբողջովին անմասն եղած է հայ մշակոյթին կամ ամբողջովին անծանօթ՝ հայերէնին: Կասկած չկայ, որ ան, հայկական դպրոց յաճախած շրջալուս, գրաւոր հայերէնին ծանօթ չէր, եւ այդ էր, որ զացած է սորվելու Վենետիկ, Միսիթարեաններուն մօտ: Այսինքն, որոշած է հայերէն գրել, այլ լեզուներու շարքին: Եղած է, փաստօրէն, մերօրեայ երկլեզու հայ մտաւորականին նախատիպարներէն մէկը:

Ուրիշ շահեկան պարագայ մըն է, քիչ ծանօթ, Մեծ Եղեւնի գոհ բունասանդներէն Արմէն Տօրեանը *1892-1915), որ 1910ին աւարտելէ ետք Վիեննայի Միսիթարեաններու վարժարանը Ակիւտարի մէջ, Փարիզ մեկնած է, Ֆրանսական գրականութեան մէջ նետուած է, իսկ ՆԱԷին վերադառնալով Պոլիս, նաեւ գրած է հայերէն: Բայց միջոցին հետեւած էր պոլսահայ գրական շարժումին:

Աւելի մօտ ժամանակներու մէջ, յիշատակելի են յիբանահայութեան ծանօթ երկու անուններ՝ Ժիրայր Աթթարեան եւ Նուպար Զարխուսեան *երկուքն ալ յետպային ԱՄՆ փոխադրուած), որոնք իրենց գրական առաջին փորձերը եւ նոյնիսկ հատարները Ֆրանսերէնով հրատարակելէ ետք, անցած են հայերէն գրելու: Բայց դոյզ պարագաներուն ալ, հայկական «նախընթաց» մը կար *Աթթարեան թերաւարտ էր Հայ Ճեմարանէն, օրինակ), ուստի դարձեալ ամբողջական «վերադարձ» մը չկար:

Տակաւին կարելի է յիշել Ալիսիա Կիրակոսեանը, որ 1950ական թուականներուն վերջերը եւ 1960ականի սկիզբները, երբ կը սկսէր սպաներէն իր արտագրութիւնը իրագործելու, հայկական թատե-

3. Բախտիար Յովակիմեան, «Կոստան Զարեան՝ դերասան», Գրական թերթ, 15-30 Մայիս 1998:

բախումբերու մաս կը կազմէր՝ հայերէն դերերով: Հետեւաբար, վերջին տասնամեակներուն հայերէնին դարձը բոլորովին անսպասելի չէ, դարձեալ հիմք մը եղած է նախօրօք:

Առանց ճշմարտութեան բանալիին յաւակնելու, չենք կրնար յիշել որեւէ հայ գրողի անունը, որ օտար լեզուէ մը հայերէն գրելու անցած ըլլայ՝ հայ մշակոյթին եւ հայութեան բացարձակապէս անտեղեակ ըլլալէ ետք: Եղած է այն կամ այն բնոյթի կապ մը, որ նախընթաց մը տուած է:

Վերջերս, Յարութիւն Քիւրքեան շահեկան յօդուած մը ստորագրած է, խորհրդածութիւններ ընելով արեւմտահայերէնի, հայ գրականութեան ու Սփիւռքի կարգավիճակին մասին: Սակայն, անակնկալօրէն, ան զոհրդարձած է «վերադարձ»-ին նոյն տրամախոհութեան, ինչորոշ առարկայ դարձնելով նաեւ... տողերս գրողը:

Այսպէս, անդրադառնալով Զարեանի վերադարձի պարագային, որպէս «սփիւռքայնութեան օտար-իրար», Յ. Քիւրքեան հետեւեալ զարմանալի հաստատումը կը կատարէ.

«Մեղի աւելի մօտ՝ հայ գրականութիւնը արձանագրած է նոյնպիսի այլ վերադարձներ: Մարկ Նշանեան եւ Վարդան Մատթոսեան հայ գրականութեան կորուսած-վերագտնուած այդ զաւակներէն են՝ միայն երկու պարագաներ յիշելու համար! Ճամբայ ելած ոչ-հայ՝ յաջորդաբար ֆրանսական եւ լատին-ամերիկեան մշակութային ոլորտներէ, ու արդէն իրագործած՝ գրական ընեղատարբեան նկատուելի վատուակ մը»՝ «ընդգծումները մերն են. Վ.Մ.):

Հաւանաբար յարգելի յօդուածագրին ծանօթ ըլլայ այն փաստը, որ Մ. Նշանեան իր ֆրանսերէն ու հայերէն առաջին գրութիւնները, գրեթէ միաժամանակ, հրատարակած է 1969-1970ին «Ուսանող»ի, «Ահեկան»ի, «Յառաջ»ի եւ «Երիտասարդ Հայ»ի մէջ: Մեզի ծանօթ չէ, սակայն, որ Մ. Նշանեան, որ հայկական դպրոց չէ յաճախած, բայց հայերէնի մասնաւոր դասերու հետեւած է իր մանկութեան ու պատանեկութեան. կանխաւ «ֆրանսական մշակութային ոլորտներէ» շրջած ըլլայ, որպէսզի Զարեանի վերադարձին «նոյնպիսի» «կորսուելու-վերագտնուելու» փաստարկի մը ծնունդ ու սնունդ արուին:

Հաւանական է, սակայն, որ Քիւրքեանի ծանօթ ըլլայ, որ նուաստս, երբ դեռ հայկական երկրորդականի աշակերտ էր, իր հրապարագրական ու թարգմանական սպաներէն ու հայերէն առաջին նախափորձերը կատարած է, գրեթէ միաժամանակ, «Արմենիա» երթեմնի օրաթերթին մէջ, 1980ին, ու այնուհետեւ չէ դադրած զոյգ լեզուներով գրելէ մինչեւ օրս: Ուստի, մեզի եւս վերագրել «կորսուած» եւ ապա «վերագտնուած» ըլլալու երեւոյթ մը մաս կը կազմէ... առասպելարանութեան ոլորտին, որուն կը պատկանի «բա-

4. Զարութիւն Քիւրքեան, «Սփիւռքահայր եւ իր "մարտնի" լեզուն. անոյութիւնները՝ առօրեայի եւ գրական մշակոյթի մէջ», Բապին, Մարտ 2005, էջ 67:

տին-ամերիկեան մշակութային ոլորտներէ» գալու ինքնափստուհ
հաստատումը նոյնպէս:

Ամբողջ հարցը այն է, որ անհաւատարի կը թուի, որ Մ. Նշանեան
եւ Վ. Մատթէոսեան, ծնած, կազմաւորուած ու իրենց հայերէնագի-
տական-հայագիտական ուսումնառութիւնը կամ խորացումը կա-
տարած ըլլալով Արեւմուտքի՝ մէջ, հայկականութեան ընթացիկ
օրէնքները «խախտած» ըլլան: Ինչպէ՞ս կարելի է մտածել, որ Հա-
լասաանէն կամ Միջին Արեւելքէն դուրս ծնած մարդիկ կարենան
հայերէն գրել եւ, մանաւանդ, փիլիսոփայութեան, դրականու-
թեան, բանասիրութեան կամ պատմութեան հարցերու մասին ար-
տայայտուիլ:⁵

Եւ սակայն, այդպէս է. Պէտք է մտածել, որ Մփիւռքի այսօրուան
ու վաղուան հայ մտաւորականին ճակատագիրը երկյեզու ըլլալն է:
Այո՛, շակերտուած «մայրենի» լեզուն՝ թէ՛ եւ Մ. Նշանեանի եւ նուա-
ստիս պարագային, այդ լեզուն մայրենի եղած է, առանց չակերտնե-
րու, գուժարուած՝ շրջապատի մէկ կամ մէկէ աւելի լեզուները:⁶

Անշուշտ, Քիւրքճեանի առաջադրած գործօնը նոյնպէս նկատա-
ռումի արժանի է, երբ ան կը խօսի «խաչածեալ» կառոյցին մասին, որ
կ'ենթադրէ ոչ-հայախօս եւ հայախօս գրագէտին փոխադարձ ճա-
նաչումը, պայմանաւ, որ տեղի ունենայ «հայերէնի գո՞նէ կրաւորա-
կան, բայց իսկական ծանօթութիւնը ... զանոնք հայալեզու գործե-
րու անմիջականօրէն հաղորդ դարձնող» ... առանց թարգմանու-
թեան»:⁷

Բայց վերջին սլարագային, գերակայութիւնը ոչ-հայախօսին է:
Առանց հայախօս երկյեզու մտաւորականին, Քիւրքճեանի նշած
«օտարալեզու գրականութեան հայեցիութեան» կարեւորութիւնը
պիտի մնայ յոկ... աւասպեյ մը:

ՎԱՐԳԱՆ ԽՍԹԵՈՍԵԱՆ

5. Թող ներուի մեզի անձնական օրինակ մը. վերջին տասը
տասնինից տարիներուն ընթացքին, հանդիպած ենք բազմաթիւ
անձերու, որոնք կարծած են, թէ ա) Միջին Արեւելքի բնիկ ենք,
Հարաւային Ամերիկա աւելի ուշ գաղթած, ք) Հարաւային Ամերիկա
ծնած ենք. Միջին Արեւելք կամ Հայաստան ուսանած, գ) տարիքով
շատ աւելի մեծ ենք...:

6. Վերջին հաշուով, հայրենի այսօրուան մտաւորականը երկյեզու
է՞:

7. Քիւրքճեան, «Մփիւռքահայը եւ իր "մայրենի լեզուն», էջ 63:

Գաշնակցութեան հրատարակութիւն է:
Առաջին Աշխարհամարտի ասարտէն
ետք, ՀԱՅԱՍՏԱՆ կրկին լոյս կը տեսնէ:

Այս հրատարակութիւնը վաերագրական
ատատ միջ կը պարունակէ. դէպքեր, իրա-
դարձութիւններ, բայց նաեւ մթնոլորտ եւ
մեկնաբանութիւն: Առաջին ընթերցումով մը
կարելի է միայն տպաւորութիւններ առանձ-
նացնել, ըստ հետաքրքրութեան եւ նախա-
սիրութիւններու, մանաւանդ երբ մէկդի կը
դնենք անմիջական ներկայի թելադրած
կարգախօսներու ամբոխավարութեան մա-
կերեսայնութիւնը: Բայց միաժամանակ, ու-
շտիր ընթերցողին առիթ կ'ընծայէ ընթերցե-
լու ժողովուրդի մը ճակատագիրը, անկէ եզ-
րակացնելու համար անոր պատմութենէն
բխած իրաւատուկ իմաստասիրութիւնը, որ-
պէսզի կարելի ըլլայ պատմական ինքնու-
թեան մէջ տեսնել ազգային գաղափարախօ-
սութեան էտաքրերը, եւ հետեւողական ու
հեռանկարային ռազմավարութեան հետե-
ւիլ, որ խարխափումներէ տարբեր է տրա-
մագծօրէն: Խարխափումները կը բացատրը-
ւին անտեղեակութեամբ: Դժբախտաբար,
մեր ժողովուրդի չնչին տոկոսը պիտի տեսնէ
եւ պիտի կարդայ այս «կենդանի հանդիսա-
րան»ը, այս պատճառով է որ կ'ուզեմ հան-
րութեան սեփականութիւնը դարձնել ըն-
թերցման մը փորձէն ու փորձութենէն ստաց-
ած տպաւորութիւններ, որոնք, իրենց կար-
գին, կը թելադրեն գաղափարներ, ժամանա-
կաշրջան մը եւ ընդհանրապէս պատմու-
թիւնը ըմբռնելու համար, առանց ամբողջա-
կան ըլլալու յատկանութեան:

Առաջին համարին մէջ, 10 Մարտ 1915,
«Մեր Նպատակը» խորագրեալ խմբագրա-
կանը կ'արտայայտէ քանի մը հիմնական
միտքեր, զորս այսօր կարելի է բանալ,
կրկնել, որպէս անմիջական ներկայի մտա-
հոգութիւն. «...մանր ազգերու վիճակուած
քաղաքական դժնդակ ճակատագրի հնամ-
եալ ժառանգորդ Հայաստանը՝ կանգնած է
այժմ երէկի եւ վաղուան պատմութեան ամե-
նավտանգաւոր ճանապարհին վրայ, ուրկէ
կարող է երթալ կամ կատարեալ ջնջում եւ

կամ ազատագրութեան արշալոյս»: Կը շա-
րունակէ. «Եւ ահա հայ ժողովուրդը կը
պատրաստուի վճարել իր ծանր տուրքը, որի
համար եւ պէտք կը զգայ անդադար հա-
մախմբել իր ֆիզիքական, հոգեկան ուժերը,
պարզերես դուրս գալու վստիքուան մեծ հաշ-
ւելսուրդարէն»: Այս նոյն տեղը կը գտնենք
այսօր անմիջականօրէն ներկայ հիմնական
խնդիր մը. «... մայր հայրենիքի եւ երկրաւ ըն-
դի բոլոր հողմասերուն մէջ փոռած գաղափ-
րներու միջեւ եղած հոգեկան անջրպետութի-
տի անհրաժեշտօրէն սղմուի, փոքրանց եւ
բաժան-բաժան ապրող, ֆիզիքապէս ու ջա-
րոյապէս ծուարուած հայութիւնը այժմ
խտուանայ կրել կարենալու համար մեր մար-
տիրոս ժողովուրդի գլխուն իջնող ծանր
հարուածները»: Ինչպէս չմտածել, որ կը շա-
րունակենք «բաժան-բաժան» ապրիլ, որ այդ
«բաժան-բաժան»ը նոր տարողութիւն բա-
ցած է այսօր Հայաստանէն տեղի ունեցած
աղէտ-արտագաղթին հետեւանքով. «Իսկ
կրնա՞նք ըսել թէ յաղթահարած ենք «անբը-
պետ»ը, ան աւելի շեշտուած է թէ նուազած.
եւ ի՞նչ են պատճառները:

Հ.Յ.Գաշնակցութեան թերթը, հանա-
ռակ թուաթակաբար կրկնուող քննդատու-
թիւններու, առաջին համարի այս խմբագրա-
կանին մէջ յստակ վերաբերում կը նշդէ
Թուրքիոյ իշխանութեան դէմ, ինչ որ սույ
կու տայ թէ հայ քաղաքական գործիչները
կը զգային վերահաս վտանգը. «ՀԱՅԱՍ-
ՏԱՆ արձանագրելով իր էջերուն մէջ իսկ
երկրի մէջ կատարուող բոլոր այն խժոժու-
թիւնները, որոնք նուիրագործուած երէկ, այ-
սօր յայնօրէն կը հովանաւորուին Թուրքիա-
յէն, անվերապահ պայքար պիտի մղէ այ-
լանդակ ռեժիմի արտայայտութիւններու
դէմ»: Կը ճշդուի, ՄԵՐ ՊԱՀԱՆՋԸ խորագի-
րը կրող յօդուածին մէջ, որ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԱՐՑԸ կը մնայ այնու ամենայնիւ գերե-
զանցապէս թուրքահայերու խնդիր», հարց
դոր կարելի չէ ստորադասել այլ շահերու
նկատումներու եւ դիւանագիտական անպա-
րարութիւններու:

Կը դարձնէք էջերը եւ ամբողջ ժամանա-

կաշրջան մը կը կենդանանայ: Վանի երեսփոխան Վառամեան յուշագիր ներկայացուցած է Վանի եւ Կարինի կուսակալութիւններուն, հայ ազգաբնակչութեան դէմ կատարուած կողոպուտներու, յարձակումներու եւ ջարդերու մասին, թիւեր, գիւղերու անուններ, պատմաբանին համար պատրաստ հում նիւթ: Վառամեանի յուշագիրը իսկական ամբաստանագիր է, որ «24 Ապրիլ»էն առաջ լիարժանքներուն կ'անդրադառնայ, եւ պարկեշտ ռուսումնասիրողը հոն կը գտնէ այն բոլոր տարրերը որոնք կը յատկանշեն լեղաւապանութիւն մը: Կարինէն եւ Մուշէն «առացուած թղթակցութիւնները նույնատեսակ վկայութիւններ կը բերեն, ինչ որ կը փաստէ թէ պատահածները սոսկ «միջադէպ»ներ չեն: Խիստ ուշագրաւ է թերթի երկրորդ համարի առաջին էջին վրայ լոյս տեսած յօդուածը, Գուրգէն ստորագրութեամբ: «Դասալքումը Թուրքիոյ Մէջ» խորագրով, որ ցոյց կու տայ թէ ցեղասպանութիւնը կազմակերպուած էր պետական մակարդակով եւ զանգուածը մասնակից էր: Հայ Դատով զբաղողներ, նման վաւերագրութիւն եթէ ունենան իրենց թղթածրարներուն մէջ, կրնան օգտագործել տեսակցութիւններու ընթացքին: Խորհրդածութեան նիւթ պէտք է ըլլայ արտալայտուած այն միտքը՝ որ «Ձինուորական ծառայութիւն պէտք է, բայց ոչ անարգելուած ու վարկաբեկ, հայ զինուորը կը փախչի այդ անաբգանքէն, կը փախչի այն անելի կացութենէն ուր ամէն կողմէ մահուան հաւանականութիւնը կը ծառանայ իր դէմ, ու կ'երթայ հոն, ուր իր հոգին ազատ թոխչք կը ստանայ, ուր մահուան վտանգը հերոսի ճանապարհ կ'երեւի իր աչքին, եւ իր թափած արիւնը՝ անհրաժեշտ զոհաբերութիւն հայրենիքի ազատութիւն կերտելու»: Անարգանք եւ ճնշում ծնունդ կու տան ընդվզումի եւ ըմբոստութեան: Հաւաքականութիւն մը «անվստահելի» համարելէ առաջ, հարկ է խօսեցնել կացութիւնը: Յաճախ կը լսենք որ օրուան ղեկավարութիւնը չէ տեսած վերահաս վտանգը, ճիշդ գնահատումներ չէ ըրած: Երկրորդ համարի խմբագրականը

ափաք քաղաքական վերլուծում է, որ մանաւանդ կ'ըստի. «Ապրիլ-Համբար գահազրկումով եւ հին Թուրքիայի ներկայացուցիչներու ասպարէզէն վտարումով պատմութիւնը չփոխուեցաւ»: Արեւմտ, համաշխարհական քաղաքականութիւնը ինքզինքն պարտադրած է եւ միայն «պէտք է ըլլայ Թուրքիոյ որ սահմանադրութիւն մը, որքան ալ յուսաւոր թուի ան, տունայ երկրի մը եւ անոր ժողովուրդին վերաբերումներուն մէջ արժանական փոփոխութիւն կը յառաջացնէ: Եւրոմիութեան ղեկավարները եւ Խորհրդարանը նորքեք պիտի չկարդան այս տողերը, ափսո՛ս... Ըստ մը, անհարկութիւն Արշակ Զօպանեանի բաց մամակին, ըստ որում «...հայկական հարցի ամենէն կայուն լուծումը կը լինի այն որ հայեական վեց վիդայերէն ստեղծողի Թոտաւաւեանի հովանաւորութեան տակ ինքնավար Հայաստան»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ երրորդ համարի խմբագրականը արեւի քան այժմեակն է, ազգային գաղափարախօսութեան տեսանկիւնէ: Կ'առանձնացնեն երկու պարբերութիւն. «Առաջաւոր խաւերու, այսինքն հայ հարուստներուն, մեր ապազգային - օտարացած - մտաւորականութեան եւ չեզոք տարբերում համար, հայը գոյութիւն է ունեցեր, երբ եղեր է կոտորած, սով եւ պատերազմ, իսկ այդ ահեղ տոհմներու միջնարարներուն հայութեան այդ զաւակներու համար չէ եղեր ոչ հայ ոչ էլ հայկական հարց», եւ ապա՝ «Կենդանի հայութիւնով մենք երբեք չենք գրաւուած, սպասեր ենք երբ աղէտը ստեղծեր է որքեր, այրիներ, փախստականներ, երբ բռնաւորի սուրը հնձեր է մեր ժողովրդի ծաղիկները, այն ատեն միայն կազմեր ենք հանգանակիչներ, որբախնամներ, այրիախրեմամներ, սովելոցներ»: Պատմութենէն դաս չենք քաղած, Հայաստանի մէջ «հարուստ» հայր իր զաւակը կը դրկէր ոռուական դպրոց, Սփիւքի մէջ օտար վարժարան: Այսօր ո՞վ կը մտահոգուի հայկական կրթական եւ այլ կառուցներով, դպրոց եւ թերթեր, գիրք եւ գրող, բայց բանց որ երկրաշարժը ցնցէ մեզ...

Նոյն խմբագրականին մէջ կայ պարբերութիւն մը որ կարծէք այսօր գրուած է, եթէ կարդացող ըլլալ. «Եղեր ենք միշտ ստրուկ մեր հոգեքանութեամբ, սպասեր ենք փրկութիւն ազատարար Ռուսաստանէն, կամ փախեր ենք մեր Երկրէն՝ օտարի փէշերի տակ ապաւինելու համար, եւ ամէն մի անձնասէր հայ իր սեփական հանգիստն ապահովելով, կարծեր է լուծած լինել հայ ժողովուրդի մեծ տառապանքի հարցը: Հեռուն չերթանք, դիմենք նորագոյն փաստերուն: Ի՞նչ կ'ընենք այսօր: Բոլորովին նոյնը ինչ երէկ. կը փախչի հայ ժողովուրդը, կը դատարկուի ամբողջ հիւս. Հայաստանը եւ Ատրիտականի ազգաբնակչութեան մեծ մասը. այդպէս փախաւ հայութիւնը 1828ին, 1856ին եւ 1878ին, երկիրը պարպուեցաւ, մի ամբողջ դարու մէջ պատմական երեք պատերազմներ ոչ մի նոր խելք չբերին մեզ»: Եւ Ի դարու վերջաւորութեան ու ԻԱ դարու սկիզբ, հայութիւնը շարունակեց նոյն ոգիով դատարկելու Հայաստանը, սա տարբերութեամբ որ ՀԱՅԱՍՏԱՆի խմբագրին իրատեսութեան եւ քաջութեան չենք հանդիպիր այսօր. նպարավաճառային հաշիւներով, եւ կրճանք կրկնել որ պատմութիւնը ոչ մի նոր խելք չբերաւ մեզ, այսինքն ազգային գաղափարախօսութիւնը առաջնորդող բնոյթ չունի ստուար մեծամասնութեան համար:

Կը դարձնէք ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՅԱԹԵՐԹԻ էջերը, եւ կը քակուին պատմութեան հանգոյցները: Թի 5, 1 Ապրիլ 1915, ԵՐԿԻՐ սիւնակին մէջ կը կարդանք. «Մանր կացութիւնը Հայաստանի մէջ հասեր է երկիւղալի համեմատութիւններու, տնտեսական քայքայումը եւ բնաջնջումը կը շարունակուի առաջ տարուիլ բոլոր հայկական վիլայէթներուն մէջ»: Նախերգանքն է երեք շաբաթ վերջ տեղի ունենայիք աղէտին, արարը դարտեւած ցեղասպանութեան: Իսկ խմբագրականը, ստանց անելորդաբանութեան կը յայտնէ. «Հաւաստի լուրերը մեզ կը գուժեն, որ բազմաթիւ սպանութիւններ տեղի կ'ունենան Կարկառի, Բիթլիսի, Դերջանի եւ Կիլիկիոյ նահանգներուն մէջ»: Այլ խօսքով,

Թուրքիոյ իշխանութիւնները արդէն սկսած են գործադրութեան դնել զսնգոսնգային ջարդը: Եւ խմբագրականի վերջաւորութեան կայ ամբաստանութիւնը. «Ի՞նչքան մեր բողոքը արձանագրելով այս էջերուն մէջ եւ յիշեցնելով հայութեան բոլոր խաւերուն նոյնն ընել, ապագայ պատասխանատուութիւնը կը թողունք անոնց որոնք գիտակցաբար կամ անգիտացաբար չուզեցին լսել մի դժբախտ ժողովրդի օգնութեան ձայնը»: Ամէն ինչ լուծած էր երէկ, բայց նաեւ ըսուած է այսօրու համար, երբ որձեւեզ արտայայտութիւններով Թուրքիան եւ թուրքերը պատասխանատուութենէ զերծ կացուցելու խուսանաւորներ կը կատարուին:

Թի 10, 22 Ապրիլ 1915: Առաջին էջ, գոյ սիւնակ, խորագիր ԶԱՆԳՈՒԱԾԱՅԻՆ ԶԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊՈԼՍԻ ՄԷՋ: Թերթը նախ կը հակադէտ Պոքրէշէն տարածուած եւ պուլակարան թերթերուն կողմէ կրկնուած ապատեղեկատուութեան, ըստ որուն «թուրք կառավարութիւնը հայկական դաւադրութիւն մը երեւան հանած ըլլալով՝ զանգոսնգային ձերբակալութիւններ կատարած է»: Կը սրտի մօտաւոր ցանկ մը ձերբակալուածներու, եւ կը ճշդուի որ «նկատի չառնուեցան ոչ հպատակութիւն, ոչ դատակարգ ու ոչ ալ քաղաքական դաւանանք»: Խուզարկութիւնները արդիւնք չեն տուած եւ... «բոլոր ձերբակալուածները, որոնց թիւը երեք հարիւրէ կ'անցնի, արքայութեան են Գոնիա կամ Էնկիւրի»: Օրը օրին, խմբագրական թէ յրատուութիւն, կը հետեւին աղէտին: Թի 13, 29 Ապրիլ 1915, լուր վանէն, հարցախնդով, Իշխանի սպանութեան եւ քաղաքի յեղափոխութեան մասին: Թի 14, 2 Մայիս 1915, առաջին էջ, առաջին սիւնակ, հեռագիր վրացեանէն. «Վանէն Ապրիլ 15ին կը գրեն մեզի. Իշխանը սպաննուած է, Վոսնեանը արքայութեան, բազմաթիւ գիղեր հրկիզուած, 6000 հոգի սպաննուած: Ապստամբութիւնը Վանի եւ նահանգին մէջ կը շարունակուի: Նիւթական վնասը ահռելի է, անմիջական օգնութիւնը անհրաժեշտ»: Ներսէս Եպիսկոպոս Մակունէն, կը անդե-

կացնէ ՀՈՐԻՋՈՆ թերթին թէ «Վանը պաշարուած է ապրիլ 10ից»:

Խմբագրական թիւ 15ի, 6 Մայիս 1915: Խորագիր՝ ՀԱՅԻ ԱՐԵԱՆ ԳԻՆԸ: Այն բոլոր փաստարկները, որոնք առաջ կը քշուին հին ու նոր թուրք կառավարութիւններու, մտաւորականներու եւ թրքամէտ ուսումնասիրողներու կողմէ, եւ աճուց պատասխանը, ամենայն պարզութեամբ կը գտնենք Ռ. Լեոնեանի կողմէ ստորագրուած - Լիպարիտ Նազարեանց - խմբագրականին մէջ: Դէպքերու յաջորդող քանի մը օրերուն, խօսք չէր կրնար ըլլալ սուտ կամ իրաւ արխիւներու մասին: Իրականութիւնները անմիջական էին: Կարելութեամբ կ'արտագրենք.

«Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարարը. կ'ըստի, հեռագրական խիստ հրահանգներ դրկած է հայաբնակ վայրերու իր ստորագրեալ իշխանութիւններուն պահպանել կարգը, որպէսզի պատերազմի հաշուեչարդարութեան պահուն թուրքիա ստիպուած չլինի վճարելու հայերուն իրենց արեան գինը:

«Չափազանց կարեւոր փաստ մըն է ասիկա. նախարարը իր իսկ բերանով կը խոստովանի այն, ինչի մասին կը պտոռայինք անընդհատ, այն է թէ՛ անկարգութիւններու եւ բռնութիւններու լինել-չլինելը կախուած է բացառապէս կառավարութեան կամքէն: Երէկ ան կ'ուզէր «դաս սը տալ» հայերուն, ու Հայաստանի մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը շարդ ու թալանի արհաւիրքն էր որ կ'իշխէր: Այժմ, ապագայի նկատմամբ գոնէ, ատիկա իրենց գործին չի գար, ու կը բաւէ հեռագիր մը՝ որպէսզի դադրի համատարած աղէտը:

«Տարբեր ոչ նուազ զարմանալի խոստովանութիւն մըն ալ կը պարունակէ Թալաթ պէյին հեռագիրը: Ուրիշ մտահոգութենէ չէ թելադրուած իր կարգադրութիւնը, այլ միայն հաշտութեան բանակցութիւններու պահուն կարելի եղածին շափ աման պրծնելու ցանկութենէն»:

Դէպքերէն բանի մը շաբաթ առաջ գրուած այս տողերը մարգարութիւնն են այսօրուան մերժումներուն, դրժումներուն,

ժխտումներուն:

Ընթերցումը կարելի է շարունակել ուստիկանական վէպ կարդալու պէս, հետեւելով դէպքերու խնամկարին, պատերազմ, ըմբոստութիւն, Կովկաս, ջարդեր, վկայութիւններ: Վանի կոիւնները «կը շարունակուին», «Ջաւիդ փաշա շարունակ կը ոմբակոծէ հայկական թաղերը», «Արամը հոն է ու ապրստամբներու գլուխը անցած կը պաշտպանէ Վանի հայկական թաղերը եւ շրջակաները»: Ասիկա պատմաբանի ուսումնասիրութիւն չէ, այլ արձագանգը կեանքի այնպէս ինչպէս որ է:

Թիւ 17, 13 Մայիս 1915, երկրորդ եւ երրորդ էջերուն վրայ ՄԵՄ ՃԳՆԱԺԱՄԸ խորագրին տակ ՌԱԶՄԻԿ ստորագրութեամբ յօդուածը - Ծաւարշ Միսաբեան - անհուն յուզումով քայց միաժամանակ ազգային-քաղաքական ըմբռնումով կը ներկայացնէ կացութիւնը, կը կատարէ խիստ ուշագրաւ վերլուծումներ. «Երրորդ շաբաթն է այս, ու տակաւին դէմքերը ապշահար կը մնան այդ արարքին հանդէպ, սրուն համար թերեւս շիկներ Համիտը ինք ալ: Որդիները հայրերէն աւելի առաջ չգացին - կ'ըսէինք: Ի՛նչ միամտութիւն: Որդիները իրենց սարսափի ռէժիմով տասնապատիկ աւելի նշանաւոր հանդիսացան եւ պատմութեան մէջ բացին էջ մը որ յաւետ անմոռանալի պիտի մնայ»: Կը զարմանամ որ Ծաւարշ Միսաբեանի երկարաշունչ նամակ-յօդուածը, որպէս ժամանակակիցի օրուան վկայութիւն, բազմալեզու թարգմանութեամբ, չի տարածուիր Թուրքիոյ, Ֆրանսայի, Ամերիկաներու. Արաբական Աշխարհի մէջ: Թուրքիոյ վարչապետը, Պէյրութի մէջ, յայտարարեց թէ փաստ կ'ուզէ: Դէպքերու յաջորդող օրերուն գրուած այս վկայութիւն-յօդուածը սիրէ՞ բաւարար չէ պարկեշտ մարդոց համար:

Կը շարունակէք ընթերցումը. լուրեր հայաշխարհի բոլոր անկիւններէն, ուր կը տարածուի սարսափը, բացատրութիւններ: Օրը օրին քաղուած խժոժութեան լուրերը շինծու պատկերներ չեն, ինչպէս հայ աղջկան բռնաբարումը ուստիկանի կողմէ:

Թի 24, 3 Յունիս 1915: ՄԵԾ ՄԳՆԱԺԱ-
ՄԸ խորագրին տակ, ՌԱԶՄԻԿ-ՇԱԽԱՐԾ
ՄԻՍԱՔԵԱՆ, 30 Մայիսին գրուած երեք
սիւնակով նամակին մէջ, կու տայ առատ
տեղեկութիւններ: Առաջին պարբերութիւնը
իսկական ամբաստանագիր է. «Լի խելագար
կասկածանքով եւ կոյր ատելութեամբ, իթ-
թիհատը անողորմաբար կը շարունակէ իր
ճիհատը հայութեան դէմ: Բնաշնչում ամէն
գնով եւ ամէն ուղղութեամբ: Ծրագրած են
այնպիսի լախտ մը իջեցնել մեր գլխուն, որ
ալ չկարենանք սթափիլ, ինչպէս պարծան-
քով կը յոխորտան ամէն մէկ քայլին, ի ժա-
մու եւ ի տարածման: Կը սպառնան ֆիզի-
քական կեանքին, կը սպառնան պատիւին,
կը սպառնան ստացուածքին, ու անա վեր-
ջին փաստը կը սպառնան կրօնքին, զոր կը
խնայէին մինչեւ այսօր»:... «Կը քշեն... իսկ
հարեան երգնկան բունէն փրցուած ծաղկի
մը պէս, ինքզինքը գտած է արդէն Ակնայ
մէջ, այնտեղէն տարագրուելու համար զէպի
Խարբերդ: Իսկ յետո՞յ, ո՞վ գիտէ»: Եւ նոյն
թիւի խմբագրականը խորագրուած է ՀԱ-
ՅԱՍՏԱՆԸ ԿԸ ՊԱՐՊՈՒԻ, հին եւ նոր
ահագանգ:

Թերթի իրաքանչիւր թիւ ազգի ողիսա-
կանն է, ճգնաժամի ճիչը: Լուրեր կոտարածի
կամ վանի ազատագրութեան մասին: Թի 25,
6 Յունիս 1915. Լուր ՔՍԱՆ ԿԱԽԱ-
ՂԱՆ ՊՈԼՍԻ ՄԷՋ խորագրով եւ խմբագ-
րական ուր կ'ըսուի թէ «թուրք կառավարու-
թեան քրածը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ սովոր-
ական ոճրագործութիւն, նման անոնց, որ
ամէն օր զանազան պատրուակներով կամ
մինչեւ իսկ առանց ոեւէ պատրուակի կը կա-
տարուին հայերու հանդէպ»: Թի 31, 27 Յու-
նիս 1915, ՌԱԶՄԻԿ-ՇԱԽԱՐԾ ՄԻՍԱՔ-
ԵԱՆ կրկին կը խօսի բոնուզադթի մասին.
յիշելով նոյնիսկ թուրք ուղեւորի մը վկայու-
թիւնը: Թերթի յաջորդ թիւերուն մէջ կը շար-
ունակէ տեղեկացնել եւ մերկացնել Թուր-
քիոյ հալածական քաղաքականութիւնը: Թի 36,
15 Յունիս 1915: Երեք տող, եւ ճնշող լուր
մը. խորագիր ՈՃԻՐԸ Կ'ԻԾԽՆՆԷ եւ «Կ'իմա-
նանք որ Տիգրանակերտի մէջ իրրեւ Դաշ-

նակցական ձերբակալուած բոլոր հայերը
սպաննուած են»:

Թուրքերը, ցեղասպանութեան ընկերս-
ցուցած են մշակութասպանութիւնը, ոճիր մը
որ կը շարունակուի մեր օրերուն: Թի 37, 18
Յունիս 1915: Առաջին սիւնակի առաջին լու-
րը, «ՆՈՐ» ՄԶԿԻԹՆԵՐ խորագրով. «Սիւրք
պարպելէն ետքը՝ թուրք կառավարութիւնը
մզկիթի վերածած է հոչակաւոր պատմական
Մայրավանքը: Կը լսենք որ ուրիշ վայրերու
մէջ ալ նման նոր մզկիթներ շինուած են»:
Երէկ ոչ ոք կը զարմանար, այսօր ալ ոչ ոք
կը զարմանայ: Նոյն թիւին մէջ, չորրորդ էջ,
ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ԿԱՏԱՐՈՒԻ «ՏԵՂԱՀԱՆՈՒ-
ԹԻԻՆԸ» խորագրին տակ, կը բացատրուի
տեղահանութեան իսկական նպատակը, ան-
մարդաբնակ վայրերու մէջ տանջալի մահ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՅԱԹԵՐԹԸ, իր յօդ-
ւածներով եւ խմբագրականներով, զարմաց-
նող իրատեսութեամբ վերլուծումներ կը կա-
տարէ, որոնք մեր օրերու տեսաբաններուն
եւ մանաւանդ հայեթուրք երկխօսութեան
գծով խարխափողներուն դաս կրնան ըլլայ:
Թի 41, 1 Օգոստոս 1915, ԻՆՉ ՈՒՋԵՆՔ
Կ'ԸՆԵՆՔ խորագրին տակ կը կարդանք.
«Ինչպէս Համիտի ուժիմին, այնպէս եւ երի-
տասարդ թուրքերու սահմանադրութեան
առեւն մենք միշտ պնդած ենք թէ չկայ
Թուրքիոյ մէջ ոճիր մը հայերու դէմ, զանգ-
ւածային թէ անհատական, որուն կառավար-
ութեան մատր խառն չլինէր, ու չկայ յան-
ցանք մը, անգամ շատ պզտիկ, որուն առաջ-
քը իշխանութիւնները չկարենային առնել»:
Ինչո՞ւ չեզրակացնել որ օրուան դեկավար-
ութիւնը լաւապէս քննուած եւ գնահատուած
է կացութիւնը: Կը շարունակէ. «Որքա՞ն
եռանդ եւ ժամանակ վատնած են հայ գոր-
ծիչները եւ հայերու սակաւաթիւ օտար բարեկամները, ժողվելու համար փաստեր հայ
արիւնոտ տառապանքի մասին»: Կը շարու-
նակենք նոյն ոգիով, համոզուածը համոզե-
լու, իսկ շահախնդրուածը ինչո՞ւ պիտի հա-
մոզուի...

Իսկ ՎԱՐԱԶ-ՇԱԽԱՐԾ ՄԻՍԱՔԵԱՆ,
նոյն համարին մէջ, 23 Յունիս թուականով կը

գրէ. «Եւ տեղահանութիւնը կը շարունակուի կատաղօրէն անդառնալի կերպով, գիւնուորական ճշդպահութեամբ:... Այսօր Պարտիզակի վերջին կարաւանն է որ կը մեկնի»: Կու տայ թիւեր, գիւղերու եւ քաղաքներու անուններ, ճշդելով փախադրամիջոցները, «...վերջին թափօրն է որ ճամբայ կ'ելլէ լալախառայ, շոգեկառքերու մէջ թխմուած, ո՞վ գիտէ ո՞ր ամայի տափաստանը նետուելու համար»:

Յաջորդ համարին մէջ, թիւ 42, 3 Օգոստոս 1915, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱԱԾԱՆՔԸ բաժնի լուրերուն մէջ կը կարդանք. «Վերջին օրերը Ան-Մովի ասիական ափերուն մօտ կը լողան անագին քանակութեամբ դիակներ հայերու եւ յուներու, որոնք թուրքերու կողմէ սուսկալի տանջանքներու ենթարկուելէ ետք՝ սպաննուած եւ ծովը նետուած էին: Գիակներէն ոմանց ձեռքերն ու ոտքերը կապուած են: Ըստ երեւոյթին, այդ դժբախտները կապելով բերած ծովը նետուած էին»: Միշտ կարելի է հարց տալ. թէ թուրք ղեկավարներ եւ սիջազգային համայնք ի՞նչ փաստեր կ'ուզեն... Եթէ չեն ուզեր լսել, ի՞նչ բանի կը ծառայեն հին ու նոր առարկայական փաստերը:

Ընդ մը եւ խմբագրական մը՝ ընդհանուր տիրութեան խորքի պաստառին վրայ: Թիւ 52, 9 Սեպտեմբեր 1915, փոքրիկ սիւնակի մը խորագիրն է՝ ՀԵՐՈՍՍԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱԳ ՄԸ: Կը կարդանք. «Փահիրէ, 19 Սեպտեմբեր - Սեփ. հեռագիր: Սուեդիոյ մէջ, 4000 հայ փախստականներ, ամբողջ 50 օր յաղթականօրէն կոռուելով՝ հասան Փօրթ-Սաիտ, ֆրանսական նաւատորմին օգնութեամբ»: Խմբագրականը կ'եզրակուցէ. «Ազանք մեր անթիւ նահառակները, սզանք մեր աներուած ու հրդեհուած երկիրը, բայց մեր պատիւը փրկուած է, ու հայը պիտի ապրի»:

ՄԵԾ ՄԳՆԱԺԱՄԸ խորագրին տակ, 19 Սեպտեմբեր 1915ին, կը կարդանք. «...Պոլսէն վեց ժամ հեռու, Պրուսայի մէջ գաղթականներու ձեռքէն առնուած են նոյնիսկ կալածաթուղթերը»: Թուրքերը գիտէին թէ ինչ կ'ընէին, բայց այժմ պէտք է ըսել թէ հայերը

այսօր ո՞ր պիտի դիմեն, եւ ինչպէս, իրաւունք վերականգնելու համար:

Երկու էջով լոյս տեսած թիւ 57, 26 Սեպտեմբեր 1915 համարի առաջին էջին վրայ խմբագրութիւնը կը լայտնէ թէ «Կարգ մը պատճառներով հարկադրուած ենք առժամապէս դադրեցնելու ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ հրատարակութիւնը»:

Այս շորս էջերով լոյս տեսած եռօրեայ թերթը, հայոց եղեռնի ինքնատիպ օրագրութիւնն է, հայոց ցեղասպանութեան, հայրենահանման եւ թուրքի գործած մարդկութեան դէմ ոճիրին արձանագրութիւնը: Ինչ որ կը կարդանք, Եղեռնի նախօրէսկէն կը սկսի եւ կը տեւէ եօթը ամիս, կ'ընդգրկէ զանգուածային աղէտի ահագնութեան շրջանը, առանց պատմաբանի կառուցման կամ գրագէտի մշակման: Վաւերագրական ժապաւէն...

Վէպ չէ այս հաւաքածոն, բայց կը կարդացուի վէպի պէս...

Յ. ՊԱԼԵԱՆ

Հանդիսատեսը կր ցանկայ, որ բեմի Օթելլոն գոյություն ունենայ, բայց գիտէ որ բեմի վրայ գտնուող Վահրամ Փափազեանն է: Ուրեմն, թատերական ներկայացման պահուն, հանդիսատեսին կը ներկայանան երկու աշխարհներ, որոնք իրարու մէջ ձուլուած են, բեմի Օթելլոյի աշխարհը, միւսը՝ դերակատարութեան հիացման արժանի Վահրամ Փափազեանի աշխարհը:

Ուրեմն, ամենօրեայ կեանքի աշխարհը, պարտադիր ընդունում մըն է. իսկ բեմի աշխարհը, որպէսզի ըլլայ նոյնքան ընդունելի, հանդիսատեսը զայն կ'ընկալէ եթէ համոզումով, եւ կ'ըսէ, որ եթէ Օթելլոն իսկապէս գոյութիւն ունենար..., եւսլլն: Առանց այդ եթէներում, հանդիսատեսին համար դժուար պիտի ըլլար ընդունիլ Օթելլոյի ներկայութիւնը, եւ ան պիտի բաւականանար Փափազեանով, ուստի ճշմարտանման անիրականը բոլորովին անհամոզիչ եւ անիրական պիտի դառնար, եւ այդ պարագային թատերական ներկայացումը անելորդ պիտի համարուէր:

Թատերգութեան մը տիպարը գոյութիւն ունի պատահած դէպքի մը պահուն, նոյնիսկ կրնանք ըսել որ այդ դէպքը իր ամբողջ պատմութիւնն է: Օթելլոն իր ողբերգական պատմութենէն դուրս գոյութիւն չի կրնար ունենայ, ուրեմն իր ներկայու-

թիւնը սերտ կապ ունի բեմին վրայ պատահած դէպքերուն հետ, հետեւաբար ան թատերական ներկայութիւն մըն է:

Հանդիսատեսին համար, բեմի դէպքը որքան որ շօշափելի է, նոյնքան երեւակայական է, որքան որ տեսանելի է, նոյնքան մտացածիւն է, եւ այդ դէպքը կրնայ ըլլայ ողբերգական կամ կատակերգական:

Դէպք մը ինք իր մէջ ողբերգական կամ կատակերգական չէ, այլ կը դառնայ կեանքին մեր տուած իմաստով:

Սոփոկլէսի ողբերգութեան մէջ, Իդիպոս Արքան, անգիտակցաբար սպաննած է իր հայրը եւ կրկին անգիտակցաբար ամուսնացած է իր մօր հետ. ուրեմն ողբերգութիւնը կը ներկայանայ այն պահուն, երբ ճակատագիրը կը միջամտէ պատմութեան մէջ:

Հանդիսատեսին համար ողբերգականը Իդիպոս Արքայի արարքը չէ, այլ ճակատագրին միջամտութիւնը պատմութեան մէջ:

Ուրեմն հանդիսատեսը բեմի վրայի տիպարին հետ կը հաղորդուի, նկատի ունենալով որ ան ճակատագրի զոհն է, նաեւ անոր տեսիլքներուն ու ցնորքներուն հետ. ինչպէս Լեւոն Ծանթի Հին Աստուածներու Արեղայի ցնորքներուն ու տեսիլքներուն:

Եթէ հանդիսատեսը մերժէ տեսիլքներու եւ ցնորքներու աշխարհը, առարկելով որ անոնք չկան իր սուօրեա-

յին մէջ, անմիջապէս կը հրաժարի թատրոնի հաղորդութենէն:

Հանդիսատեսը սրահ կը մտնէ հաղորդուելու համար բեմի կեանքի իրականութեան հետ: Ուրեմն, հեղինակին, բեմադրիչին եւ դերակատարներուն պարտականութիւնն է յուսախար չընել հանդիսատեսին դրական ակնկալութիւնը: Արուեստագէտն է որ պիտի պատկերացնէ կեանքի եւ պատմութեան փոխյառաբերութիւնն ու հսկանութիւնը: Ան չ'ակընկալէր որ բեմէն ներկայացուիլը ողբերգութիւնը իր սպասածն է, երբ ներկայացումը ողբերգական որոշ մթնոլորտ կը ստեղծէ, ան կը յօժարի հաղորդուիլ անոր հետ, նոյնիսկ երբ ներկայացումը դէպքը դարեր առաջ տեղի ունեցած ըլլայ: Հոս կատարուած հաղորդութիւնը բեմի հերոսին տառապանքը չէ, սլլ այն երկիւղը՝ որ իր կեանքին մէջ եւս նոյնանման ողբերգութիւն կրնայ պատահիլ, եւ հոս կը յայտնուի Արիստոտէլեան *կատարսիսը*, որ հանդիսատեսը իր մղձաւանջէն քաւելու եւ փրկելու տեսութիւնն է:

Պէտք է նկատի ունենալ, որ բեմի վրայ պատահած դէպքին պատճառաւ հաղորդութիւն կը կատարուի, եւ ոչ հեղինակի խօսքերուն: Երբ Ծանթի Հին Աստուածներու Արեղան կանգնած է ունայնութեան փոսին առջեւ, կը հաղորդուի անոր տառապանքով: Անկասկած, բեմի

«Կր անկար դեղին շապիկով» - Մայնվիլ

վրայ արտասանուած խօսքը իր կարեւորութիւնը ունի, բայց շատ անլի դէպքն է, որ ներկայացման եւ հանդիսատեսի հաղորդութեան կենսական հիմքը կր կազմէ: Եթէ խօսքը հաղորդութեան արմատը ըլլար, թատերգութեան ընթերցումը պիտի ընդունէր, որպէսզի ընթերցողը հաղորդուի թատրոնով: Այս պատճառով է որ տաղանդաւոր քենաղըիչին ներկայութիւնը անհրաժեշտ է, որպէսզի հաղորդութեան գոյացումը յայտնուի եւ ներկայացման մէջ ստեղծէ հարկեղաւմ սթենդիորտը:

Թատերական ներկայացումը անհատին չի դիմեր, այլ խմբաւորման: Ժողովուրդի բացակայութեան եւ միայն մէկ հանդիսատեսի ներկայութեամբ, Աոյնիսկ կատարեալ ներկայացումը, ոչ մէկ հաղորդութիւն կր յառաջացնէ: Ողբը անլի ողբերգական կը դառնայ, երբ հաւաքուած հասարակութիւն մըն է որ կ'ողբայ, Աոյնպէս ծիծաղը անլի կը սաստկանայ, երբ ամբողջ համայնք մըն է խնդացողը: Ուստի, թատերական արեւստին համար ժողովուրդի հաղորդութիւնը կենսական է:

Պարզ օրինակ մը, երեւակայեցնք որ մարգարայտի մը վրայ, ֆորթպոլի երկու խումբերու միջեւ տեղի ունեցող մրցման մը ներկայ գտնուող հանդիսատեսը միայն մէկ անձ է ու իր շուրջի Աստարանները դատարկ են:

Մրցման ընթացքին կատար-
ւած որևէ յաղթանակի
հարուած չի խանդավառեր
այնքան, որքան կը բազա-
րաւորներ ուրախութեան եւ
յաղթութեան ճիշեր կ'արձա-
կեն: Ժողովուրդի բացակա-
յութիւնը հաղորդուելու մաս-
նակցութեան արգելք է:
Որոշ է թէ ֆութպոլի մրցման
պարագային հաղորդու-
թիւնը աւելի բնագոյնն է:

Կա՞յ նաեւ այլ կերպ հա-
ղորդութեան երեւոյթ մը:

Պաշտամունքային բոլոր
խորհուրդներու մէջ, երբ այլ
եւ այլ աղօթաւայրերու ներ-
քեւ հաւաքուած բազմաթիւ
հաւատացեալներ, միասնա-
բար կը կրկնեն, այն ինչ որ
արարողապետը կ'ըսէ, կը
հաղորդուին կատարուող
խորհուրդին հետ:

Ուրեմն, ամէն ձեռի թատե-
րականացուած հանդիսու-
թիւն ներկայ գտնուող ան-
հատին համար հաղորդու-
թեան միջոց է: Եւ այդ ձեռի
հանդիսութեան կատարեա-
լը՝ թատրոնի արուեստին
մէջ է:

Ողբերգական կամ կամ
կատակերգական ճշմարիտ
թատրոնի արարողական
հանգամանքը, որուն շնոր-
հիւ հանդիսատեսին մօտ կը
յայտնուի հաղորդուելու
զգացումը, պէտք չէ շփոթել
ներկաները զուարճացնելու
համար կատարուած ներկա-
յացման հետ, որուն առջեւ
ան կը մնայ լոկ հանդիսա-
տես, առանց որեւէ զգացա-
կան կամ դատողական մաս-
նակցութեան:

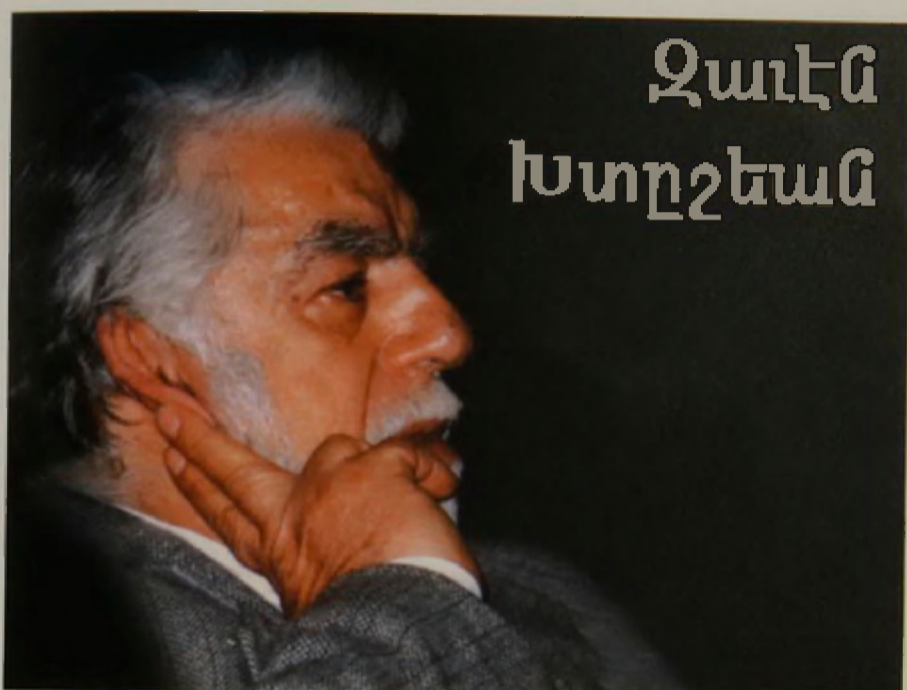
Միթէ՞ թատրոնի ծնունդը
կարելի է բացատրել այլ
կերպով: Միթէ՞ հելլիստիս-
տական հեղինակներու, Սո-
փոկլէսի - 496-405 Ք.Ա. -,
Եւրիպիտեսի - 480-405 Ք.Ա.
-, Էսկիլոսի - 525-456 Ք.Ա. ,
ողբերգութիւններուն ներկայ
գտնուող տասնեակ հազա-
րաւոր հանդիսատեսներ
ինչպէ՞ս չէին կրնար հա-
ղորդուիլ Մետէայի, Անթի-
կոնի, Իֆֆիթէնիայի կրած
տառապանքներով: Նոյնն
էր պարագան Թէքսպիի -
1564-1616 - շրջանին եւ
տարբեր չէր կրնար ըլլալ
նաեւ սպանացի թատերա-
գիր Քայտերոնի - 1600-
1681 -, ֆրանսացի հանճա-
րեղ Մոլիէրի - 1622-1673 -,
կատակերգութիւններուն
ներկայ գտնուող հանդիսա-
տեսին հաղորդութիւնը:

Եւ վերջապէս կ'արժէ
վերջիջել ֆրանսացի թատ-
րոնի գործիչ եւ բեմադրիչ
Ժագ Գոթոյի - 1879-1949 -
հետեւեալ խօսքը. Սրդի
թատրոն մը երեւան պիտի
գայ, երբ դերասանին կողմէ,
բեմէն արտասանուած նոյն
բառերը, հանդիսատեսը պի-
տի կարողանայ մըմնջել,
նոյն պահուն, նոյն զգայնու-
թեամբ:

Այս է ճշմարիտ թատրոնի
հաղորդութիւնը:

ՊԵՐՃ ՖԱՉԼԵԱՆ.

Զաւէն Խտըշեան

ՔԱՐԻՆ ԾՈՒՆՉ
ՏԱԼՈՒ ՀՊՈՒՄԸ
ԿԱՄ ԶԱԻՆ
ԽՏԸՇԵԱՆԻ
ԹՈՉՈՂ
ՔԱՆԴԱԿՆԵՐԸ

Ի տալիս Ֆիրենզե-Ֆլորանս քաղաքը այցելելէ առաջ, հոգեպէս կը տրամադրուիք եթէ կարդացած ըլլաք Աւետիս Ահարոնեանի «Խտալիայում» գիրքը: Հոն, յատուկ գլխու մը տակ, Աւետիս Ահարոնեան կը նկարագրէ Միքէլ Անճելոյի «Մովսէս»-ը, որուն համար կ'ըսէ թէ ան յանկարծ պիտի կանգնի եւ պիտի քայլէ, պիտի առաջնորդէ իր ժողովուրդը: Նիւթի սէջ ձուլուած կեանք եւ կամք՝ արուեստագէտի տաղանդով, խորապէս տարբեր տապանաքարերու պատկերներէն: Մովսէսի արձանին առջեւ կանգնած վերլիջեցի ընթերցումն եւ ապրեցայ Ահարոնեանի յոյզով եւ բարախումով:

Զաւէն Խտըշեանի գործերը չեն գտնուիր Ֆիրենզե: Բայց Յեղասպանութեան նուիրուած եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքի շրջաբակին մէջ, Պիքֆալայի բարձունքին վրայ, կը գտնուի դէպի երկինք սլացող յուշակոթող մը, ինքնատիպ, հարազատ եւ թերադրական, իրացուած հատերու կողմէ, ամենուրեք: Ան կը տպուորէ իր մօտէն անցնողները: Արուեստ՝ որ ընտրանքի չ'ուղղուի, համաժողովորդական է: Ինչպէս Միքէլ Անճելոյի ստեղծած «Մովսէս»-ին համար ըսուած է որ ան պիտի կանգնի եւ քայլէ, Զաւէն

Խտըշեանի յղացած գաղափար-քանդակին դիմաց, ստորուրբ, հեռուն, անմիջական զգացում մը կը յուշէ որ բան մը կ'անջատուի ժայռէն, զուլուած եւ ճնշուած ուժ մը ազատագրուելու երկունք կ'ապրի: Այդպէս է Զաւէն Խտըշեան, քարին, մետաղին կը դաշէ կեանք:

Ամրան տարը նստած է քաղաքին վրայ, արեւը խտիկ կը պատճառէ աչքի: Առանձին ենք Զաւէնի հետ, անկի քան չորս տասնամեակներու ժամօթութիւն մը կ'ամփոփենք, յուշեր, տարտղնում, բեկումներ: Կեանքի վերիվայրումները ոչինչ փոխած են իր հատորակցելու կիրքէն: Ակնբարթ մը եւ Զաւէն կը փոխադրուի իր աշխարհը, իր խօսակցից կը քաշէ եւ կը տանի իրեն հետ: Կեանք մը, անկի քան կէս դար է վեր, Զաւէն կը խօսի Արթին հետ, կը փնտռէ pierre philosophale-ը որպէսզի կեանք ստեղծէ, ինչպէս միջնադարուն կը փորձէին կապարը ոսկիի վերածել: Զաւէն ի՞նչ բանի կը վերածէ քարը, մարմարը, մետաղը... Ինչպէս բրուտը՝ կար, ինչպէս Աստուած՝ որ կաւէն իր պատկերը ստեղծեց: Արուեստստեղբ ի՞նչ կ'եզրակացնէ:

- Պիտի ուզէի ստարածութիւն տնենայ, ընդարձակ, որպէսզի տեղադրուի գործերս, որունք կոթողական են:

1. Monument dédié au Génocide Arménien perché par les Turcs en 1915 face à l'église arménienne de Bulaya au Liban : 1965
2. Femme : 135x40x35 cm.

Գործերս միշտ մեծ տեսած եմ. սահմանափակումը զիս կ'անհանգստացնէ: Ընդարձակ աշխատանոց ունիս. բայց տարածութեան սրահանջ ունիս: Լ'ենձդի արձաններս փողոց կը դնեմ:

- Չե՞ն'ի գողցուիր:

- Ինչպէ՞ս պիտի գողնան: Թոսերու ծանրութիւն ունին:

Ուզեցի ոչ խօսիմք իր անցած ուղիի, հոլովոյթի եւ շրջաններու մասին, այդպէս Ջաւէն պիտի մեկնէր դեպի յոր սիւտյ եւ հմայքի հորիզոնները:

- Առաջին տասնըջորս տարիներու ստեղծագործութիւններուս տիրական գիծը եղաւ «ֆիկիւրաթիֆ» արտաւորը, տեսանելի իրականութենէն մեկտող: Առաջին ցուցահանդէսս տեղի ունեցաւ 1964-ին: Այդ շրջանին, պա-

տահական ռատիոյում մը ինձի յայտնաբերեց շարժումները եւ ժուալները աեսնելու եւ հասկնալու ինքնատիպ ըմբռնում մը: Փողոցը մանչուկ մը պատկած էր. կծկուած, ծայրած, հողիմ կարած, բայց իր մարմնի մասերէն կը ժայթքէր հողէն անջատուելու տարերային շարժում մը, որ կեանքն էր, ապրելու պոռթկումը: Այդ պատկերը ներշնչեց ոճս. կեանք դրոշմել, սատունելու ցոսկութիւն: Հոս կ'ուզեմ նշել ուրիշ դէպք մը: Հեռատեսիլէն ցոյց կու տային պեղումներ: Հնայախոյզները յայտնաբերեցին արձանիկ մը, որ յար եւ նման էր իմ մտապատկերներուս, քանդակներուս: Գլուտ, գիտակցեցայ որ ես կը գտնուէի ստեղծագործական շրջալի մը վրայ, արմատներու շահմանուած ժառանգութեամբ:

Անբացատրելիին գիտը, Ջաւէնի եւ թերեւս այլ մարդու բնագանցական հակումը:

Հակառակ անոր որ շատ իօսուած եւ գրուած է Պիքֆայայի կոթողի մասին, Ջաւէն կը պատմէ անոր ողիսականը, բազմաթիւ դերակատարներով ներագգային թատրոն, որ տարբեր է յաջողութեան մը համար ըստուած ճատերէն: Ան ինքնաբերաբար չէ կանգնած հոս, չտեղադրուած տեսած է տար ու պաղ.

- Մինչեւ 1964 ոչ մէկ տեղ հայոց Յեղասպանութիւնը խորհրդանշող յուշարձան կար: Առաջինը եղայ որ այդ սասին մտածեցի: Մտտերունըը ապրած էր հոգեկան ննջումի մթնոլորտի մէջ. մեր հայրերու, մայրերու, մեծ հօր եւ մեծ մոր պատումներուն որպէս հետեւանք: Ընկճումի մթնոլորտի մէջ հասակ առած էինք: Յիսուն տարի ետք կարելի չէր այդպէս շարունակել: Ես հարկ էր վերականգնիլ: Յաղթանքով աղէտը: Միտքս այն էր որ յուշարձանը այդ վերականգնումի խորհրդանշող ըլլար, քանի որ հայկական ըսկերութեան մէջ արդէն շատ բան փոխուած էր: Այս կը մտածէի, ոչ որ նման մտածում թելադրած էր:

Տեղի կ'ունենան տեսակցութիւններ, հանոոպումներ, յանձնախումբ կեանքի կը կոչուի: Ջաւէն կը յիշէ անուններ, մարդիկ որոնք կը խանդավառուին, կը վախնան, չեն հետելիր: Էլիքանանի մէջ հսկայ արձան մը կանցնելու գաղափարը վերապահութիւններու դուր կը բանայ, քանի որ միտքը անհախընթաց էր: Մինչ այդ Ջաւէն տարուած է իր գաղափարով, եւ կը փնտռու, այն շրջանակը ուր կոթողը իր տեղը պիտի գտնէ, հողէն նրկիմք իր ոգեկան թոխքը առնելու համար:

- Տեղը կը փնտռէի: Տեսայ Պիքֆայայի նամբէն երեցող հսկայ ժայռը, ժայռը իր կարգին խորհրդանշիչ: Յուշարձանի տաշին ուրուագծումները դեռ կը հպատակէին տասնամեակի փորձիս, այսինքն «ֆիկիւրաթիֆ» էին, բայց աստիճանաբար գիծերը եւ շարժումները թիւրեղացան, «սթիկիզէ» եղան: Ատեղծագործական թափը զիս տարաւ եւ նուաճեցի իմ

3

3. La mère et l'enfant : 76x25x27 cm.
4. L'amour spirituel : Onyx 65x55x20 cm.

իրաւ ոճս, իրայատկութիւնս գտայ: Ժարժում եւ ծաւայներ, որոնք փոխառութիւն չէին: Լիտեղծագործական կեանքիս մէջ իսկական անկիրանարժ մը եղաւ յուշարձանը:

Արուեստագէտները, րանաստեղծները, գրողները, կը կրեն ազդեցութիւններ, որոնք կու գան իրենց ստացած կրթութենէն, ուսուցիչէն եւ վարպետէն, կամ հիացումէն: Սովորութիւն է որ արուեստագէտ մը երբ խօսի երկրորդի մը կամ երրորդի մը մասին, անոր գործին մէջ գտնէ մեծի մը գործերուն հետ նմանութիւններ: Պատահած է որ երկու գեղանկարիչներ իրարու մասին ըսեն որ կայ... Ընթացման ժամանակը: Այս մասին Ջաւէն կ'ըսէ.

- Լիտեղծուեցաւ իմ ոճս, նախորդներու եւ ժամանակակիցներու հետ նմանութիւն չունիմ: Ինձի համար այս կամ այն դպրոցին պատկանելու խնդիր չկայ: Իմ գործերուս մէջ դէպի վեր ձգտում կայ, թոհչք: Մանկութեանս յաճախ երկինքը կը դիտէի, անհաս եւ անսահման տարածութիւնները, անջրպետք: Լուսին սղ կայ, երազներուս մէջ կը թռչէի, աշխարհը վերէն կը դիտէի եւ կը խրդճայի վարը մնացողներուն:

Ես ինձի թոյլ տուի նկատել տայ որ այս դէպի վեր ձգտելու լարումը չէ՞ր յիշեցներ Լեւոն Ծանթի գաղափարական մթնոլորտը: Ջաւէն պահ մը կանգ առաւ եւ ապա շարունակեց.

-Ոչ Լեւոն Ծանթի, թերեւս իրականեան անտարագելի մօտիկութիւն մը, հոգեկցութիւն:

Նոյն Ջաւէնն է հակառակ իր դիմագրաւած դժուարութիւններուն, խօսելու, դրսեւորուելու նոյն կիրքը, արուեստի աշխարհին մէջ տեսարար արշաւելով, գիտութիւն եւ պատկերներ փոխելով: Լիտեղծագործող լատառուս նըն է, կեանքը կ'ընդունի ինչպէս որ է: Ներկայի մղձաւանջը չունի, նոյնիսկ եթէ ունի գոյութենական մղձաւանջ: Խօսեցաւ իր անցած ողիին մասին: Թայտնեց որ Լիբանանի մէջ տեղադրած է քառասունէ անլի քանդակներ: Առանց դաճուածեան, խօսեցաւ կարգ մը երևույթներու մասին.

- Հայ ըլլալու համար տուած եմ: Ջանազան մրցանքներու մասնակցած եմ, առաջին մրցանակ երբեք չեմ տուած, ստացած եմ երկրորդ եւ երրորդ մրցանակները: Բայց զարմանքով տեսայ որ Լիբանանի քանդակագործներու մասին լոյս տեսած գեղարուեստական միակ ծաւայուն հրատարակութեան կողքին ի՞մ քանդակս կար, ընտրուած էր որպէս ներկայացուցչական: Այս հակասութիւնները կան: Չնեղուեցայ, որսխաճայ եւ... հասկցայ: Հայ ըլլալու համար կը տառապիմ, ոչ անոր համար որ հայրենի հողի վրայ չեմ, որ մոլորակը փոքր է, փոքրացած է.

ամէն տեղ նոյնն է, այլ անոր համար որ հողը կարելոր է ինձի համար որպէս տարածութիւն: Լիթ գեղանկարիչ ըլլայի, այդ պահանջը կրնայի չզգայ, քանի որ նկարիչը կրնայ թափառական ըլլալ, ան կրնայ աստիճան-անդին երթալ, իր գործերով ճամբորդել: Վանդակագործը այս ատանելութիւնը չունի:

Ջաւէնի գործերը չեն ցուցադրուած Հայաստանի մէջ, հակառակ քանի մը փորձերու որոնք փիճած են: Հասնելու այն պատճառով որ ինք յօդուածի մը մէջ, լոյս տեսած ԲԱԳԻՆի մէջ, ըսած է, որ « Հայաստանի մէջ

մեր ժողովուրդը մեծ արուեստագետներ չէ տուած»: Հայաստանի մէջ ցուցահանդէսի մը իրականացման տրգելքի պատճառ կրնայ ըլլալ նաև արձաններու փոխադրութիւնը, որ մեծածախս է, սակայն Պոթերովի քանդակները, որոնք նոյնքան եւ անլի մեծղի են, փոխադրուեցան Փարիզ եւ ցուցադրուեցան աշխարհի գեղեցկագոյն պողոտային՝ Յանգ Էլիզէի՝ երկու կողմերը: Հասկնալի է, միջոցի եւ նեցուկի հարց կայ: Այս ալ կրնանք տեսնել հայ ըլլստու եւ տուելու սիւնակին մէջ:

Զատեն լիութեան հասած արուեստագէտ է, արուեստի աշխարհի իր ունեցած հասանազատարանային ծանօթութեամբ, ինքնատիպ իմաստուն մըն է: Եւ զարմանալի չէ որ քանդակողը գրելու, քանի զօրութեամբ պատգամ փոխանցելու փորձութիւն ունենայ:

- *Քանդակելէ ետք կ'ուզեմ գրաւայծմ, խօսիլ հոգեվիճակներու մասին, յաճախ բացառիկ կամ տարօրինակ, մերձեցումներ փնտրելով գեղարուեստական եւ իմաստասիրական գեւորի վրայ: Արուեստի միտքը*

սկսած է հիմնի, միջին մէջ նպասակելով, սթր ազ սկսած է հիմնի: Արուեստագէտին համար էական է չկաշկանդուի, նոյնիսկ ձեւերու մէջ, ինք սկսաւ խօսիլ: Ինչպէս երաժշտական տեղծագործութեան պարագային:

Այս մտածումները կը վկայեն վերանորոգման ձգտող վաերական արուեստագէտի մասին, որ նորի որոնման հետամուտ է, նոյնիսկ եթէ այսօր դեռ չէ յաջողած այդ նորը նուաճել: Արդեօ՞ք Բանի հօգործութեամբ կ'ուզէ հասնիլ նորին, կեանքի եւ արուեստի յիսնամեայ փորձն ու փորձարկումը զինք հասցուցած են աստուածաշնչական իմաստութեան, ըստ որում «ի սկզբանէ էր Բանն»: Բայց արուեստագէտները յաճախ բացատրած են, եւ մենք հասկցած ենք որքան որ կարելի է, որ նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը, բանաստեղծութիւնը, երաժշտութիւնը, ունին «իրենց լեզուն»: Ի՞նչ պիտի բացատրէ Զատեն: Պիտի գտնէ՞ աշխարհի եւ ինքն իրեն հետ խօսելու «լեզուն»: Գրելու արկածախնդրութիւնը պիտի ըլլա՞յ միտք գերազանցելու իր նոր փորձը: Միօրինակ

դարձող աշխարհին կը հակադրուի Զատեն:

Ինքնատուութիւնները հարբող սպասողական քաղաքակրթութեան Զատեն կը հակադրէ թոյլքը: Հող ենք, բայց մնայուն ձգտումը ունենք հողէն անջատուելու: Մեզ տեսաւ անհանգստացնող անկարելի փորձ մը, որուն ոտկանին մէջ են իրաւ մտածողները, իրաւ արուեստագէտները, մարդիկ որոնք մակերեսային անդին իրաւութեան հետամուտ են: Այս է նաեւ Զատենի կենսափորձը:

Զատեն: Իր բոլոր բշխներով իրաւ ստեղծագործող մը, որ ինքզինք եւ մարդը կը փնտրէ:

Զատենի գործերը: Կ'արժէ գանձոնք աչքով շոյել եւ ափով շօշափել:

Որպէսզի թոյլքի հետ հարդորութիւն կարելի ըլլայ...

Աշխատանոցի մը չորս պատերէն անդին՝ անջրպետային խորհուրդներ: Մեծղի, իր քանդակները, ձգողութեան զոհը չեն, նետոնի խնդրին հակառակը կը փաստեն...

Սկսած եւ աւարտելու չկոչուած գրոյցի մը աւարտին, Զատեն խօսեցաւ իր վառ երազներուն եւ արուեստագէտի փառասիրութիւններուն մասին:

- *Զարմանալի թող չթուի, ներկայիս տարուած եմ վակների երաժշտութեամբ, մասնատրարար Թոշող Հոյանտագիով: Վակների երաժշտութիւնը ինձի համար ժայռերու քանդակ է, երկինք հասնող: Վակներ, որ մեկներով իր ներաշխարհէն կը նըստանէ ինչ որ սոփորական գործնապաշտութեամբ եւ տրամաբանութեամբ կարելի չէ ընել:*

Յուշ մը:

- *Տասնըեօթը տարեկան էի, կ'ունկնդրէի վակների օփերաները, Լիբանանի հովոցներէն մէկուն տան առջեւ նստած: Եկող տան մէջ Էտոն ըմբռնելով ինք կ'ունկնդրէր վակների օփերաները եւ ես... անկոչ հիտր էի:*

Ուզեց խօսիլ երկու հեռանկարներու մասին:

- *Որպէս պսակումը ստեղծա-*

գործական ասպարեզիս, կը փափաքիմ, որ տասնամեակներու աշխատանքս պատմուի գեղարուեստական նշանակութեամբ մը. գեղատիպ արտոնով մը: Կսեւ ունիմ զգացական եւ գիտակցական պարտքի հետանկար մը: Կ'երագեմ Արցախի ազատագրութիւնը խորհրդանշող կոթող մը տեղադրել Արցախի մէջ. ձեռով մը զուգահեռը Յեղասպանութեան յուշարձանին... եւ Երեւանի համար՝ Անկախութեան կոթող մը: Մանրատիպերը պատրաստ են արդէն:

Չաւէն կը շարունակէ անհասի եւ անսահմանի մատուցներուն վրայ սուրիլ:

Յ. Պալեան
Պէլրուր, 21 Յունիս 2005

5. L'Onde : Marble 90x82 cm.
6. L'Union : Sculpture Pierre 300x170 cm.

7. Vers l'Infini

8.

9. 27x18x12 cm

10.

11. Zaven Hadichian dans son atelier
avec le buste de Gibrán Kholí Gibrán.

12.

13. L'Espace : Onyx 80x53 cm.

■ Couverture :
Photo montage
Studio Vicken,
Sculptures et atelier
de Zaven Hadichian.

9

8

10

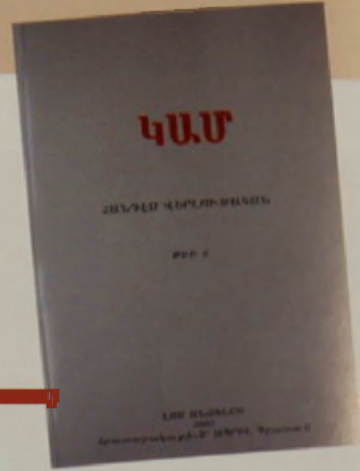
12

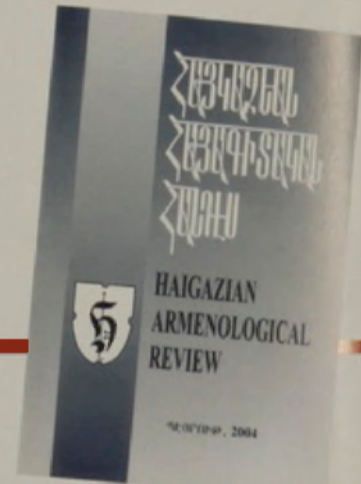
13

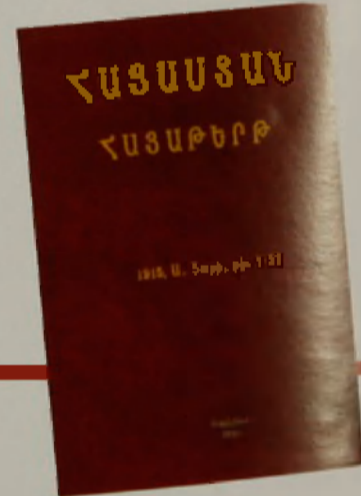
ԿԱՄ
 Հանդես Վերլուծական - թիւ 6 -
 Խմբագիր՝ Մարկ Նշանեան
 Հրատարակութիւն՝ Ապրիլ Գրատուն
 Լոս Անճելէս 2005
 ստանալու համար դիմել՝ www.abrilbooks.com

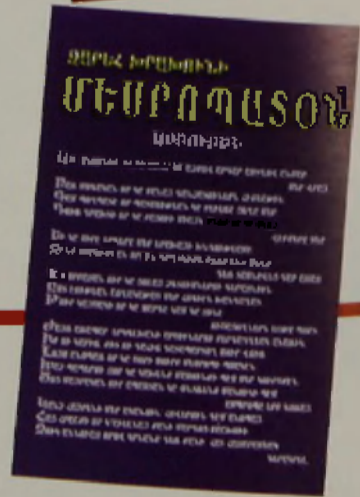
Հայկազեան Հայագիտական Հանդես - թիւ 24 -
 Հրատարակութիւն՝ Հայկազեան Համալսարանի
 Հայագիտական ամբիոնի
 Պէյրուս 2004
 ստանալու համար դիմել՝ review@haigazian.edu.lb

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՅԱԹԵՐԹ
 1915, Ա Տարի, Թիւ 1-57
 Հրատարակութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
 Կաթողիկոսութեան
 Պէյրուս 2005
 ստանալու համար դիմել՝ bookstore@athcil.org

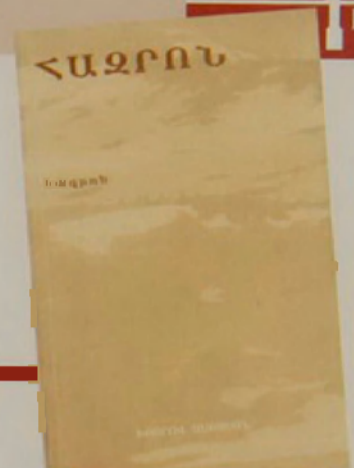

ՄԵՍՐՈՊԱՏՕՆ
 Չարեհ Խրախունի
 Իսթամպուլ 2005
 ստանալու համար դիմել՝
ARTIN CÜMBÜSYAN
 taksim, İnönü Caddesi, No. 9/1
 34437 İstanbul-TÜRKIYE
 Tel.: (212) 245 15 36

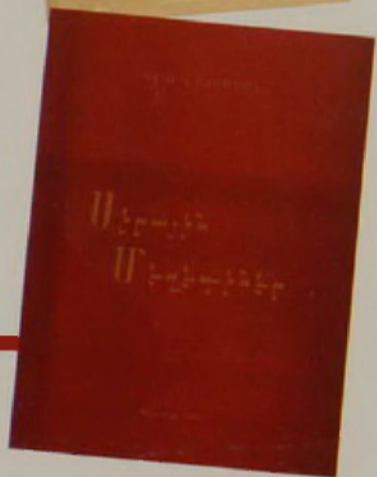
ՀԱԶՐՈՆ

Խոսրով Ասոյեան
Լուս Անճեղքս 2005
ստանալու համար դիմել՝
Khosrov Asoyan
7242 White Oak Avenue
Van Nuys, CA 91406

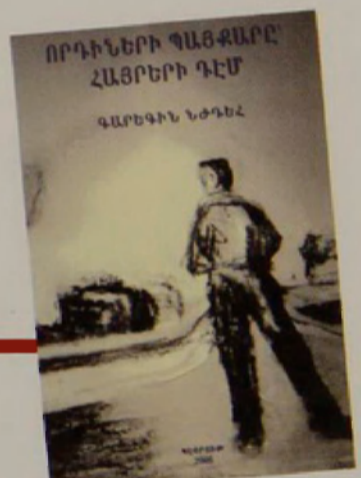

5700

Սիրային Մեղեդիներ
Փէրրզ Աճեմեան
ստանալու համար դիմել՝
Hamazkayin Bookstore
Shaghzyan Cultural Center
P.O.Box: 80-1096

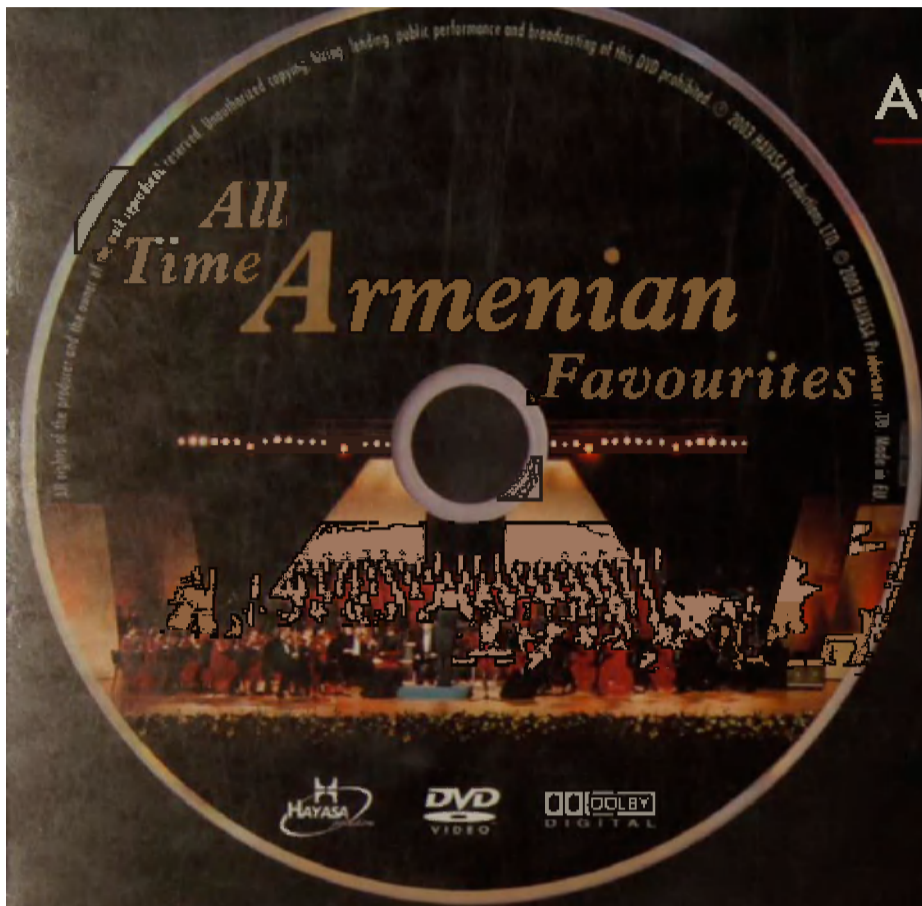
Որդիների Պայքարը՝ Հայրերի Դէմ
Քարեգին Նժդեհ
հրատարակութիւն՝
Համազգայինի Վահէ Սէթեան
Տպարան - Հրատարակչատան
Պէյրուք 2005
ստանալու համար դիմել՝
Hamazkayin Bookstore
Shaghzyan Cultural Center
P.O.Box: 80-1096
www.imphamaz@inco.com.lb

Օգոստինոս Սիրելի
Թամար Տասնապետեան
Անթիլիաս 2005
ստանալու համար դիմել՝
Hamazkayin Bookstore
Shaghzyan Cultural Center
P.O.Box: 80-1096
www.imphamaz@inco.com.lb

Available on DVD & CD

KOHAR Symphony Orchestra and Choir Recorded Live in Concert

46 Armenian songs

■ DVD with interactive menu & sub menus

- 5.1 Dalby Digital
- Subtitled songs - Armenian & transliterated
- Interviews and making of

■ Triple CD jewel box

- Recorded by 24-bit technology
- Mixed and mastered digitally

Both boxes contain a 112 page booklet including song lyrics both in Armenian and transliterated

Intermedia Silver Award at the Hamburg's World Media Festival

Anoush Achievement Award, 7th annual Armenian Music Awards

www.koharconcert.com

HAYASA Productions LTD Nicosia, Cyprus. Phone: +357 22 519343, email: hayasa@cytonel.com.cy

digitised by A.P.P.F. @